

काविकालिदासम्
नाटकम्
Kavi-Kālidāsam

Dr. B.K. Bhattacharya

M.A., P.R.S., D. Litt., I. A. S.

संस्कृत पुस्तक भांडार

Published by .
Shri Shyamapada Bhattacharya
Sanskrit Pustak Bhandar
38, Bidhan Sarani,
Calcutta-6

प्रथमं प्रकाशनम्
१८६० शकाब्दे

ग्रन्थांगसज्ञा

—कुमारी-वैजयन्तीभट्टाचार्यकृता—

Price { Indian —Rs 8 00
Foreign —Sh 15-0

कलिकाताया ८१ सिमूलासरणौ
अरुणिमामुद्रणयन्त्रालये
देशेऽङ्गत्तेन
मुद्रितम्

—आत्मजायै वैजयन्त्यै—

मधुरं भाषते सा गायति ललितं
विलसति सरलचारुललासु मञ्जुचारिणी कन्या या ।
मधुरं भाति मे सूनावरहसितं
किमिव हि मधुमयं न लनासु मञ्जरीरुचा धन्यायाः ॥

“कवयः कालिदासाद्याः
कवयो वयमप्यमी ।
पर्वते परमाणौ च
पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥”

—शार्ङ्गधरः

An apology is perhaps needed for presenting a life of Kālidāsa and that in Sanskrit. I must confess at once that this booklet makes no pretence of being a history or biography,—or even a historical drama, but a drama based on pure imagination in respect of events in the poet's life. As regards, however, the poems and plays attributed to Kālidāsa, the present work does attempt to give a correct picture in the light of the researches of modern scholars, both Indian and Western. Even if I were equipped for the task, I would not, however, seek to add another dissertation on the subject, since my objective is simply to give the readers and possible audience an idea of the great literary merits of Kālidāsa, in whom Sanskrit literature of the *belles-lettres* type reached its culmination.

Even six months ago I had never dreamt that some day I would have the temerity to produce a Sanskrit drama, or any other work in Sanskrit for the matter of that. But about four months back I witnessed the performance, on the Calcutta stage, of a Sanskrit drama on Kālidāsa—"the cuckoo among the clan of poets". It was an enjoyable play, full of witty dialogues as well as pretty songs exquisitely sung. None the less, I left the theatre hall with the disquieting thought that, instead of giving even an inkling of the poetic merits of ancient India's greatest poet and dramatist, the play was essentially the life of a simpleton, who, after displaying umpteen feats of superlative tomfoolery, received a boon from the goddess of learning to become a prince of savants. This is no doubt true to the time-worn tradition, but I heartily agree with those who declare that the various legends are apocryphal and that the man who

was thoroughly versed in grammar, rhetoric, prosody, astronomy, geography, scriptural literature as well as philosophy could not have become learned overnight due to a semi-miracle. Hence my romantic drama begins where, in a sense, that idyllic play ends and I have also spurned similar other myths clustering round our poet's name. Mine is a purely imaginative work, based no doubt on the probabilities in the sphere, but how far I have succeeded in fulfilling that objective, it is for the connoisseurs to judge.

As my main purpose is to convey an idea of Kālidāsa's literary virtues, I have drawn rather heavily on his writings; the selection of the passages has not, however, been decided solely on considerations of merit but with an eye to their dramatic interest in the structure of the plot. The time gaps between the production of the different works of Kālidāsa may be regarded as incredibly brief, but here also the dramatic "unities" rendered this imperative. It should also be noted that when a man of genius embarks on his creative venture, the time taken may well appear too short if judged according to normal standards. Youth, too, is usually the most pregnant period in this respect, but I lay claim to no conclusive thesis here. My work had to be in Sanskrit in order to introduce the original extracts in a natural manner.

I have used recognised metres in about half of my verses, but found it necessary to invent new ones wherever my thought could not be expressed through the former without Procrustean distortion. After all, if Sanskrit is to continue to play its unique role in our cultural life, there are bound to be occasions for resorting to new metres and it would be no sacrilege to urge that our accredited prosodists have not said the last word on the subject. As Kālidāsa himself pointed out: "Not all that is old is therefore sacrosanct and nothing should be condemned merely for its novelty." Again, it is for the elite to judge if I have attained any measure of success in this field. If any histrionic group want to stage the play, they may safely omit most of the verses except those in Act II.

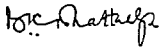
Since I am no Sanskrit pundit, there will doubtless be a plethora of errors—neological and otherwise—in my work, but I had neither the time nor the opportunity to submit the manuscript to any authority before sending it to the press. I would therefore beg of the scholars, who may do me the honour of going through these pages, to send me their views kindly so that the defects can be remedied in any possible future edition. All suggestions for correction and improvement will be gratefully acknowledged.

My official preoccupation as Chairman of all the three State Transport undertakings of West Bengal Government left me little time for doing proper justice to proof-reading. The authorities and workers of the Arunima Printing Works gave me unstinted assistance and I am largely responsible for the printer's devil. . .

My daughter Baijayanti had done all the decorations for the book, hardly a month before her B.A. (Hons.) final examination. I hope no unkind critic will pass a total verdict on the work such as—"what nice designs!" My young friend, Shri Syama-pada Bhattacharya, has acted as the good Samaritan by undertaking the publication of the volume, and his zealous interest deserves special mention.

Several friends who had seen part of the manuscript encouraged me to publish the work. I received indifference and even active hostility from an unexpected quarter, but that only whetted my keenness to make the work see the light of day. I shall consider my labours amply rewarded if the learned think that I have achieved a modicum of success in portraying the poetic brilliance of the hero of my drama.

Transport House
45, Ganesh Avenue,
Calcutta-13

कविकालिदासनामधेयं नाटकमिदं मासत्रयेण रचितं सधिनयं समर्थ्यते मया काव्यकोविदकराम्भोजेषु । विषयेऽस्मिन् वाचनानि मे मूत्रधारमुखादेव ज्ञातव्यानि प्रस्तावनायाम् । परिहायादं वागाडम्बराद् विभेमि नितराम् । अतः संक्षेपतो विषयान्तरमेव उद्दिश्य किञ्चिद् ब्रवीमि ।

कालिदासस्य संस्कृतसाहित्यदिकूपालस्य लोकोत्तरप्रतिभाया वर्णनमेव मुख्याभिप्रायो मम । तस्य कृते कवीन्द्रग्रन्थनिचयान् पंचविंशतिः श्लोका उद्धृताः । प्रायेण श्लेषाः स्तवका एव निर्वाचिता मया । परन्तु नाटकवस्तु-प्रसङ्गान् कतिपया नातिरुचिराः कविताश्च गृहीताः । प्रकर्षविषये च नूनमस्ति मतभेदस्य महानवकाराः । भिन्नरुचि हि लोक इति कालिदासेनैव सम्यग् उदाहृतम् । तन् क्षन्तव्यं मे निर्वाचनम्बलनं सुधीभिः ।

मद्रचिताश्च सन्ति सपादशताधिकाः श्लोकाः । यत्र यत्र प्राचीनानि साधूलोलानि घृतानि योम्यतम्यानि प्रतिभानानि तान्येव तत्र तत्र मयावलम्बितानि । अपि तु स्वचिन्ताविकारपरिहारार्थम् अन्यत्र नवानि छन्दसि कतिचिद् आश्रितानि तेषां नामकरणं च विहितं मया मनाकृ साध्यसेन तथाज्जाटोपम् । तन्प्रयोजनस्य सार्थकतायाश्च विचारो विदग्धजनैरेव करणीयः प्रश्रयापराङ्मुखैः । मम प्रयासो न कृत्स्नामीय इति विवेचनं मयाच्चेद् भवेयं कृतार्थम्मन्दः ।

नाटकस्यालंकरणं साधितं मद्बुद्धिर्वा वैजयन्त्या । स्नातकपरीक्षार्थिन्यपि
सा सद्यन्नमेव स्वनियोगमकरोन् । वन्द्यवश्च मह्यं भूयिष्ठम् अन्साहमयच्छन् ।
कस्माच्चित् स्थानाद् वाया च प्राप्ता परन्तु सा प्रागोदयन्मे दृढसंकल्पम्
अविलम्बितेन ग्रन्थस्य प्रकाशनार्थम् । न जाने मम हठकारिता किमु
प्रशंस्या किमुत निन्दनीया । सद्सद्व्यक्तिहेतवः सन्त एव अत्र प्रमागम् ।

संस्कृतपुस्तकभाण्डारस्य परिचालको विद्योन्साही श्रीश्यामापदभट्टाचार्य-
स्तरुणोऽपि दक्षताया रुचिशौचस्य च हेतोः प्रवीणतामेव गतः । ग्रन्थप्रकाशभारं
सानन्दं गृहीत्वा तत्रभवान् प्रीतिपारेण मां यद्ववान् । धन्यवादेनै नेच्छामि
तन्नूसौमनसं लघुता नेतुम् । सन्साहित्यभाण्डारं प्रभूतामृद्धिं लभताम्
उत्तरोत्तराम् इति नियतं कामये ।

अरुणिमामुद्रायन्त्रालयस्य आधिकारिकाः कर्मचारिणश्च महतैव यत्नेन
मुद्रणं कृतवन्तः । ग्रन्थोऽयं यदि विबुधेभ्यो रोचते तन् सर्वपामायासः
सफलता याम्यति । अलमतिविस्तारण ।

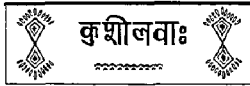
सुगन्धवर्षी यदि कांक्ष्यते स्त्रवो
मुदं प्रयच्छेन्न तु नाट्यस्येकम् ।
अथार्यमिश्राश्चपले सहिष्णवो
नवप्रसूनं स्मयन्ते स्नातकम् ॥ इति—

कलिकानायाम्
आपाडस्य प्रथमदिवसे
१३७५ वंगाब्दस्य

विनीतस्य
ग्रन्थकारस्य

विद्यावत्तोपणार्थं करमुटकलितं कालिदासाख्यनाट्यं
गृहेऽतेदं ममाख्यं कविरसिकजनैः प्रीतिसिक्तैरवश्यम् ।
तन्मालंघ्यात् सुरम्याङ्घ्रितकुमुदचयैः सूत्रवद्वा स्रगेपा
गंगामात्रर्चनायां सलिलमपि यथा गांगमेवार्पणीयम् ॥

कुशीलवाः

पुरुषाः

कालिदासः	....	....	महाकविः
विक्रमादित्यः	....	....	उज्जयिनीराजः
धन्वन्तरिः	}	....	अष्ट रत्नानि
क्षपणकः			
अमरसिंहः			
शंकुः			
वेतालभट्टः			
घटकर्पूरः			
वराहमिहिरः			
वररुचिः	}	....	चिदूषकः
सुन्दारकः			
धीरसेनः			
कार्तिकः			
गणेशः	}	....	नागरिकाः
फाल्गुनी			
वामवः			

दीयारिकः, वन्दिनः, कंचुकी ।

रमण्यः

मंजुभाषिणी	....	....	विक्रमदुहिता
कस्तुरिका	....	....	राजकन्यासखी
घुष्पिताम्रा	....	....	मालिनी
सानुमती	....	....	गिरिवाला

— मुद्राराक्षसप्रमादाः —

<u>पत्रांकः</u>	<u>अशुद्धरूपम्</u>	<u>शुद्धरूपम्</u>
१	तच्चरिताश्रयो	तच्चरिताश्रयः
२	न्यायरश्मिणा	न्यायरश्मिना
८	वाऽशङ्का	वा शङ्का
१४	आयताक्ष्याः	आयताक्ष्या
१५	॥२२॥ दर्शयति	॥२१॥ दर्शयति
२०	महाराजेण कारितम्	महाराजेन कारितम्
५०	मेघदूतमाह्वये	मेघदूतमाह्वये
५७	प्रदर्शयसि	प्रदर्शयसि
६२	चन्द्रदीनं	चन्द्रहीनं
७६	****मण्डणं	****मण्डनं
८७	काव्यबीजानि	काव्यबीजानि
१०८	श्रुतम्	श्रुतम्

प्रस्तावना

भारतभारतीवगात्मजो यो मनीषी ह्यत्र विकीर्त्यते
 नाटककाव्यपुष्पकानने रीति नित्यं यत्र पिकोत्तमः ।
 तं कविकालिदासमादितो ध्यायता मुग्धेन समर्थते
 तच्चरिताश्रयो कथांजलिः कोविदैः प्रेम्णा च स गृह्यताम् ॥१॥

(नान्द्यन्ते) सूत्रधारः ।—चन्दे समागतं सुधीवृन्दम् । अलमतिभाषितेन ।
 (नेपथ्याभिगुञ्जम् अवलोक्य) भद्रे, नेपथ्यविधाने सम्पन्ने सति
 आगम्यताम् अत्र ।

(प्रविश्य) नट्टी ।—इयमहम् आगतांजसा । आदिशतु वरांवदाम् ।

सूत्रधारः ।—अवहिता भव । अद्य एतु विद्वज्जनसमीपं साहित्यमूरीत्युपा-
 धिनेन वीरेन्द्रकुमारभट्टाचार्येण विरचितं कविकालिदासनामकम्
 अपूर्वं नाटकम् उपस्थाप्यते ।

नटी ।—क्षम्यताम् अयं प्रश्नः । कथम् अपूर्वमिति वाच्यते ? श्रुतं मया यद्
अन्यत्रापि कालिदासचरितानि केन केनचिद् रचितानि तथाभिनीतानि
च भारतवर्षस्य नानास्थानेषु ।

सूत्रधारः ।—युक्तमुक्तं भवत्या । परन्तु तानि नाम महामूर्खस्य कालिदासस्य
सरस्वतीवरेण कविस्वलाभं वर्णयन्ति न तु कविकालिदासस्य जीवन-
काहिनीं प्रभातरलं ज्योति वा । तन्मनाक् प्रभेदो वर्तते ।

नटी ।—अहो मन्त्रभाष्यम् अस्माकं यन् महाकवेरितिहाससम्मतं जीवन-
चरितं नास्ति एकमपि ।

सूत्रधारः ।—अतो नवीनकविना स्वरूपोलकल्पितं जीवनालेख्यम् अंकितम् ।
परन्तु तेन किंवदन्तीः परिहाय सम्भाव्यतैव समाश्रिता । तन् स
उपहास्यता गच्छेदिति मे शंका ।

नटी ।—एष खलु प्रश्रयपात्रं स्यान् न तु कदापि उपहासास्पदम् ।

सूत्रधारः ।—अथ किम् । आर्ये, कथयामि ते भूतार्थम् ।

कल्पनेव क्षमा स्रष्टुं याथार्थ्यरिक्तनाटकम् ।

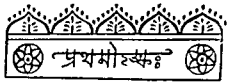
स्वरिगीव तु सा भ्रंश्या संयम्या न्यायरश्मिणा ॥२॥

तदेतन् कविकल्पितम् आख्यानं तद्भ्रमूढं न्यायग्राह्यं धेति विद्वद्धिरेव
विचारणीयम् । भवतु, तावन् त्वया मनोहरं किमपि संगीतं रसिक-
संसदे उपहार्यताम् ।

नटी ।—कं नु विषयम् अवलम्ब्य गास्यामि ?

सूत्रधारः ।—विक्रमपुरी श्रीविशालां विशालामेव आश्रित्य गीयताम् ।

नटी ।—तथा करोमि । (गायति)—

विन्ध्यपादादवतीर्णा स्वच्छतोयोपलक्रीणां
 नृत्यरभसेन याति नर्मदाद्या निर्मरिणी ।
 उत्तराशास्थितदेशो मालवानां शिखिवंशः
 स्कन्दपुरमेव तस्य राजधानी चोज्जयिनी ॥
 हर्म्यमालाविनन्दिता रम्यकुञ्जैरनिन्दिता
 नित्यसुखप्रदा यथा कामधेनुका नन्दिनी ।
 तत्र सर्वा वरांगनाः पंचवक्त्रश्रितांगनाः
 का क्रियते हि भीरुणा पुष्पधन्वना वन्दिनी ॥३॥

सूत्रधारः ।—अतीव मनोरमं संगीतमिदम् । अगायश्च त्वं पिशुद्वताललयाभ्याम् ।
 परन्तु विशालायाः पौरांगनाः पति निक्षिप्त्वा अतनोः पंचशरा मोधीकृता
 इत्यत्र अस्ति क्षीगोऽपि संशयावकाराः ।

नटी ।—(सलज्जम्) यास्याम्यहं तावन् । अभिनयोपचाराणां सम्यगायोजनं
 पर्यवेक्षणीयम् । [निष्क्रान्ता]

सूत्रधारः ।—(विहस्य) रंगमंचेऽपि नटीमुख्याया व्रीडा नितराम् उपभोष्या ।
 (नेपथ्यं पर्यवेक्ष्य)

मन्ये आगच्छत्यत्रैव मन्दं मन्दं जीर्णवस्त्र-परिहितः कश्चिद् ब्राह्मण-
 युवक इति ।—

लक्ष्यते विप्रयूनर्हि मेघा नूतममानुषी ।
 ललाटस्तस्य दीपश्च ज्वलद्दिदिनेशवन् ॥४॥

परन्तु चिन्तामद्रोऽयं प्रतिभाति मे । तन्न भवामि तस्य विन्नकारणम् ॥
यावदहं सन्निरहितं वेगुमुञ्जान्तरालम् आश्रयामि । (संसदं प्रति)—

नवीननाट्यं रचितं कविनाऽऽकुशलकर्मणा
कुरीलवैराकुशलै रद्याभिनीयते ।

कथं नु शास्त्रे यदिदं कुहते हृदयरंजनं
सुरीजनेभ्यो यदिवा दिष्ट्यापि रोचते ॥१॥

[प्रस्थितः]

—इति प्रस्तावना—

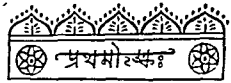
(ततः प्रविशति चीरपरिहितः कालिदासः)

कालिदासः ।—भगवत्या सरस्वत्या स्वप्नादेशो मह्यं दत्तो-ऽनुत्स कालिदास,
काव्यजातम् अनवद्यं रचयेति । काव्यं मे ध्यानं काव्यं मे पानं काव्यं
च मम एकमेव शाणम् । परन्तु काव्यरचनस्य कथमवसरो लभ्यते
मया ? उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः । आजन्मदारिद्र्यं
सुतरां पीडयति मामनिशम् । “अन्नचिन्ता चमत्कारा कातरे कविता
कुत” इति युक्तमुक्तं केनापि महाजनेन । तैलतण्डुलतैजसाभावाद्
दुःसहा जाता खलु दैनन्दिनी जीवनयात्रा ।

(ध्यात्वा) तथापि मे जागरे सुप्तौ च चित्तनभस्ति स्फुरन्ति एकैकशः
कवितारूपा स्तारका स्वामसनिराकरणाय ।

कविमनस्सरोजानि कविता रागचर्चिताः ।

कम्भे तान्यर्पयिष्यामि दैवताय नराय वा ॥६॥

(पादचारं करोति)

युक्ताधारं हि राजन्ते रसो ह्यं च चाहता ।

“विनाश्रयं न तिष्ठन्ति कविता धनिता लता” ॥५॥

इन्द्रयिनीराजो विक्रमाकौ गुणिजनानामाश्रय इति सर्वैरेव कथ्यते ।
शोभन्ते च तन्त्रभाषां सम रत्नानि धन्वन्तरिप्रमुखानि । तस्य चेन्
नृपमानोः कृपाकिणो मधुरि पतिव्यति तद्गहं निरुद्धे गं काव्यरचनं
करिष्यामि रात्रिन्दिवम् । भवितव्यस्य द्वाराणि खलु अनिश्चिन्तान्यपि
चिरोन्मुक्तानि ।

(नेपथ्याभिमुखं दृष्ट्वा)

आगच्छ गीह कञ्चन ब्राह्मणवटुः स्मिन्वदनः त्वरितगतिश्च । पृच्छाम्येव
राजनिषेत्ताभिमुखं पन्थानम् अस्मान् ।

(ततः प्रथिराति वररुचिनामा तरुगः)

भोः विप्रकिशोर, क्व गच्छसि हृष्टमानसो नर्तकपादक्षेपेण ?

वररुचिः ।—गच्छामि तावन् महाराजस्य विक्रमादित्यस्य रत्नपरिषदम् । स हि
सर्वगुणाकरो गुणिनां च प्रतिपालकः । अतः पितृदेवेन आदिप्रोज्झम्
—वररुचे, राजसमीपं गत्वा स्वकीयां काव्यशक्तिं प्रदर्शय पारितोषिक-
लाभाय इति । चतुष्पाठीषु लयानि मया दहन्त्येव पारितोषिकाणि ।
परन्तु तानि वाङ्मयान्येव न कदाच वित्तरूपाणि । अतो यामि
स्थूलवस्तुलिङ्गमुरच स्थानान्तरम् ।

कालिदासः । (समितम्)—कालिदासोऽयं च रमते काव्यकानने ।

कविमुपैति काव्यात्मा निर्जनाण्यवर्त्मनि ।

गन्तुकामावुभौ सयो रनप्राहिन्नुपाश्रयम् ॥८॥

अतस्त्रया सह मिलनम् आह्लादयति मामतिशयेन ।

वररुचिः ।—भयानपि काव्यत्सिकः ? परमानन्देन त्वन्सुगं करिष्यामि ।

कालिदासः ।—काव्यदुरालनां दर्शयितुं गन्तासि तत्र । तन् स्वविद्यायाः
किञ्चिन् निदर्शनम् अभाजनाय मे प्रयच्छ ।

वररुचिः ।—सानन्दमेव । पृच्छतु भयांस्तावन् ।

कालिदासः ।—(सन्निकटस्थं जीर्णवृक्षमभि अंगुलिम् उरथाप्य) किमिदं वर्णते
पथिपार्श्वे ?

वररुचिः ।—(सहास्यम्) शुष्कं काष्ठं तिष्ठत्यग्रे ।

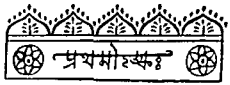
कालिदासः ।—साधु साधु वररुचे ! सत्यमुक्तं त्वया—
नीरस स्मृत्यं पुरतो भाति ।

वररुचिः ।—(विस्मितम्) मधुरं वर्णनं महोदयस्य । महाकृतं तु रसहीनं मन्ये ।

कालिदासः ।—मा विपादं गमः । रत्नशून्यस्य दारुखण्डस्य कार्कश्यं त्वयैव
प्रभूतनैपुण्येन चित्रितं वर्गनूलिकया ।

वररुचिः ।—त केवलम् आर्यस्य रचना यैदृग्यमगिडता भवतो वाक्यशैली च
मनोरंजिका ।

कालिदासः ।—वररुचे,—

प्रकृतिसमाना यदा संजाताः परम्परं
 हृदयगवाक्षा स्तदा संजाता निरर्गलाः ।
 विशति मुहूर्तं मनः प्रेमगन्धनानिलो
 विरद्भजचिन्ताञ्चरः स्निग्धाशीतलीकृतः ॥६॥

वररुचिः ।—राजभवने भवतः काव्यं सर्वेभ्यो रोचिष्यत इत्यत्र मे सन्देह-
 लेशोऽपि नास्ति ।

कालिदासः ।—राजद्वारे त्वं मम सहायो भविष्यसि ।

वररुचिः ।— (सस्मितम्)—

परिहसनवचनमपि भगसि सखे
 हृदयमतिपुलकमभि मम तनुते ।
 किमपि हसति मधुशशिकरलसितं
 नमति ललितरमवितरकमनिराम् ॥१०॥

कालिदासः ।—वररुचेः शशिकरलासमं रुचिरं स्मितं परमहर्षकरं मधुराणि च
 वचनानि नितरां रमणीयकानि । सखे,—

फुद्भानि चित्तसरमः सुमनांसि यानि
 तान्येव भान्ति नियतं सखिमोहनानि ।
 गतानि शुद्धमनसः खलु ते वचांसि
 रागेण मञ्जुलया मम रोचनानि ॥११॥

वररुचिः ।—धन्याऽहं संजातः । परस्पर-सहायकत्वेन द्वयोरप्यावयो विजयः
सुरो भवेत् । परन्तु राजतंसदि बहवः कोविदा वर्तन्ते येषां कवित्वं
सुविदितम् ईर्ष्या च भीतिप्रदा । न जाने कथं नु तेषां कार्यप्यदोषं
मोक्षीकर्तुं शक्नुवः ।

कालिदासः ।—शंका माम् गमो वररुचे ! नाहं तान् पराजेतुमिच्छामि ।
परन्तु कथंचिद् आवयो राजसन्नि स्थानलाभो भवेच्चेत् तोऽपि मां
प्रीणयिष्यति । अपि च—

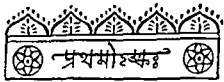
भवन्ति ये ह्यपरपदासहिष्णवो
रिपूंश्च ते खलु जनयन्ति सर्वथा ।
न जातु तैः कथमपि लभ्यते यशो
विनन्द्यते ललितमजातरात्रुभिः ॥१२॥

नाहं परकीर्तिं निराकर्तुं कामये । अतः कुत्र मे भयं कस्माच्चिदपि ?
क्व वाऽप्राज्ञा तव सरलचित्तस्य मान्स्वर्यहीनस्य च ? तन् सत्परमेव
प्रयत्नस्य राजधानीगमनाय । पथिप्रज्ञो भूयतेऽस्मिन् देशे त्वयैव ।

वररुचिः ।—को दरां यिष्यति सरणिं कालिदासं पथिकृतम् ? भवतु—

जलदाघृते तु सहसा तुहिनारौ
पथिको घृणाति चकिता मृदुशंभाम् ।
रसिकस्तथा च विगते कलहंसे
नियन्तीगितेन रमतेऽपि कपोतैः ॥१३॥

कालिदासः ।—(ललितम्) न खलु वररुचिः पौरपाशावतः परन्तु मरालो
मानसप्रियः ।

चरुचिः ।—(सदास्यम्) करोत एव पथिहो गहनाटव्यां तथा यथा मर्मज्ञ इव
 मानसक्यापारेषु मरालः । अतः पदं निधेहि राजधान्यभिमुखं, सखे !
 गच्छावः शनैः शनैः काव्यालोचनमुत्वरौ । शिवाश्च भव्युः पन्थानः
 पुण्यप्रेम्गस्तव संगेन.....

कालिदासः ।—शिवकारुण्येन ।

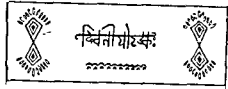
सृष्टिस्थितिप्रवर्तो भवति जगति यो ध्वंसक्रीडस्तथा
 यः पुष्कलां विभूर्ति दधदपि नियतं दिव्यस्रो राजते ।
 बालेन्दुरम्यचूडो रजतगिरिनिनु गंगास्रोवोजयो
 गौरीपतिः कृनाद्रः स सततमवतु शता नौ धूर्जटिः ॥१४॥

(निष्क्रान्तौ)

इति प्रथमोऽङ्कः

—: चरुचिमिलनं नाम :—

विक्रमः ।—भोः आर्यमित्राः सभापण्डिताः ! देदीप्यन्ते ममात्र संसदि सन्-
रत्नानि परमभास्वराणि । त्रीणि पुनः रत्नानि चेद् आगच्छेयु स्तद्
दरादिरां प्रतीकानि पूर्णभवेयुः । न जाने कदा मे वाञ्छापूर्णा भवेत् ।

वराहमिहिरः ।—महाराज, भवता नवरत्नानि प्राप्तव्यानीति प्रतिभाति मे ।
परन्तु विक्रमार्कः स्वयमेव पेशलतमं रत्नम् । नव ग्रहा इव नव रत्नानि
भास्यन्ति सभाव्योममण्डले प्रदक्षिणं च करिष्यन्ति महादिस्यं
नियमेव ।

विक्रमः ।—साग् साग् आर्य वराहमिहिर ! भवान् खलु भविष्यद्रष्टा वान्-
सिद्धश्च । नवरत्नलाभेनैव पूर्यते मे कामना । तद् उच्यतां कदा
भवेन्मम वासनासिद्धिरिति ।

वराहमिहिरः ।—राजन्, समायातः कालः शुभंकरः फलप्रदश्च । अगुमात्रमपि
न पर्यामि कारगम् उद्वेगम्य ।

विद्यते हि तवेदानीं तुंगी दैत्यरिपोर्गुरुः ।

तर्हि वाञ्छाचिरं भूप साफल्यमधियास्यति ॥१६॥

मंजुभापिगी ।—पितः, ज्योतिर्पिप्रवरौ भवितव्यं समीक्षते हस्तामलकवन् ।
भवत आकाङ्क्षापूर्तिः सर्वेभ्यो नो नितरां रोचिष्यते ।

विक्रमः ।—स्थाने मंजु भापितं त्वया, वन्से मंजुभापिणि ! आर्य वराहमिहिर,
दारिका मे हितं मनोहारि च वचनम् उच्चास्यति । भवता प्रदत्तं नाम
तस्याः सार्थकमेव ।

मिहिरः ।—अथ किम् । तवात्मजा न केवलं प्रियं वदति, अपिच तस्याः
अत्रालमुलभेन वैदश्व्येन भृशं विम्बयान्विता उज्जयिनीनागरिकाः ।

(सगरिषदः लक्ष्म्यश्च विक्रमः सिंहासनाथः)

वन्दनम् ।—(गायन्ति)

जय कमला रदान्बुजभारग कृतविद्याभातिचारग

सितकर कोविदगगतारग

हृत्कीर्तिनूर्य !

जय जय विक्रममूर्य !

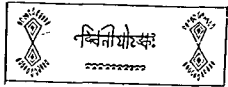
जय गुर-मानवाश्रयदायक जितनीक्षगारातिस्वायक

नृपवर धीरललिनायक

कृतवंशमूर्य !

जय जय विक्रममूर्य !!१५॥

(निष्क्रान्ताः)

विक्रमः ।—भोः आर्यमिश्राः सभारण्डिताः ! देदीप्यन्ते ममात्र संसदि सन-
रत्नानि परमभास्वराणि । त्रीणि पुनः रत्नानि चेद् आगच्छेयु स्तद्
दरादिसां प्रतीकानि पूर्णाभवेयुः । न जाने कदा मे वाञ्छापूर्णं भवेत् ।

वराहमिहिरः ।—महाराज, भवता नवरत्नानि प्राग्ग्यानीति प्रतिभाति मे ।
परन्तु विक्रमार्कः स्वयमेव पेरान्तमं रत्नम् । नव ग्रहा इव नव रत्नानि
भास्यन्ति सभाव्योममण्डले प्रदक्षिणं च करिष्यन्ति महादित्यं
नियमेव ।

विक्रमः ।—सायु सायु आर्य वराहमिहिर ! भवान् खलु भविष्यदष्टा वासु-
सिद्धश्च । नवरत्नलाभेनैव पूर्यते मे कामना । तद् उच्यतां कदा
भवेन्मम वासनासिद्धिरिति ।

वराहमिहिरः ।—राजन्, समायातः कालः शुभंकरः फलप्रदश्च । अगुमात्रमपि
न पश्यामि कारणम् उद्भेगस्य ।

विद्यते हि त्वेदानीं तुंगी दैत्यरिषोर्गुणः ।

तर्हि वाञ्छाचिरं भूप साफल्यमधियास्यति ॥१६॥

मंजुभाषिणी ।—पितः, ज्योतिषिप्रवरो भवितव्यं समीक्षते हस्तामलकवन् ।
भवत आकाङ्क्षापूर्तिः सर्वेभ्यो नो नितरां रोचिष्यते ।

विक्रमः ।—स्थाते मंजु भाषितं त्वया, वन्से मंजुभाषिणि ! आर्य वराहमिहिर,
दारिका मे हितं मनोहारि च वचनम् उच्चात्यति । भवता प्रदत्तं नाम
तस्याः तार्थकमेव ।

वराहमिहिरः ।—अथ किम् । तवात्मजा न केवलं प्रियं वदति, अपिच तस्याः
अवालमुलभेन वैदग्ध्येन भृशं विस्मयान्विता उज्जयिनीनागरिकाः ।

ईदृशमपत्यं पितृणां गौरवं बन्धूनाम् आनन्दं रिपूणां चामूखां जनयति ।
परन्तु मंजुभाषिण्याः सारल्यं शत्रून्पि विमोहयति । धन्या तस्या जननी
स्वर्गता महादेवी यमुमती धरित्रीव यासीद् दयाशीला पुण्यश्लोका च ।

यथा कुमुदिता लना रमरुचा
हृदो नयनयो विभाति सुखदा ।
सथैव तनया तनोति विशदं
शुभं कुलपराः सुरूपमुग्धाः ॥१७॥

मंजुभाषिणी ।—अप्यत्रभवान् मामितो विताडयिष्यति ?

चराहमिहिरः ।—अहो व्रीहामयी राजदुहिता नात्मप्रशंसां क्षेपुं रक्षोति ।

भवतु, विषयान्तरं वक्ष्ये ।—भा त्वम् अस्मान् स्थानात् पादमेकं गच्छे ।

विक्रमः ।—(नेपथ्याभिमुखम् अवलोक्य) पश्यत पश्यत ! द्वौ ब्राह्मणयुवानौ
अत्रागच्छतः । (पर्यवेक्ष्य) द्वावपि पर्यटनश्रमान् क्वान्तौ परिलक्ष्येते ।

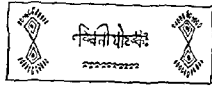
(ततः प्रविशति सवरुचिः कालिदासः)

कालिदासः ।—विद्वद्भ्यो नमः ।—राजचक्रवर्तिन्, अभिवाद्ये भवन्तम् अयमहं
कालिदासः । जयतु रिपुमूढनः कीर्तिलाञ्छनः ।

वरुचिः ।—अहं वररुचिनामा महाप्राज्ञं वन्दे । नमामि च पण्डितमण्डलीम् ।

विक्रमः ।—भवन्तौ विप्रकुमारी । अहमपि प्रगमामि उभौ कृताञ्जलिपुटेन ।

कालिदासः ।—युक्तमेतन् पौरोचत्य लोकरयविदितस्य । यथा पल्लगमैर्नघ्रा
भवन्ति तरय म्थवा यशन्ता पेलवतां यान्ति नूतं हि नरपुंगवाः ।
रुपेन्द्र !

पयोदेभ्यः सलिलं याचते तृपातुरश्चातको
हिमांशोः कामयते कौमुदीं मिथश्चक्रीरी यथा ।
यथा क्षीरं सुरभेरीहते क्रनुक्रमो याजरु-
स्तथैवाहं च रवेरर्चिपं तमोहतः प्रार्थये ॥१८॥

विक्रमः ।—अहो किमपि मत्पुरं वचनमिदम् अपूर्वां च चारुपमा कालिदासस्य
चमत्कारित्वेन । भोः सप्र रत्नानि, दिष्ट्या खलु उपनीतमत्र एतन्महा-
रत्नम् अद्य । आचार्यं वराहमिहिरं, अपि भवान् त्रिकालवंता ?

कालिदासः ।—राजकवे विक्रमार्कं, नाहं भवत उपहासास्वदम् । मयि पश्यति
भवान् अदृश्यं गुणजातम् । एष मे सखा वररुचिस्तरुणोऽपि मत्तो
गरीयान् । आदिशतु तमेव तावन् । निमेषेण स रम्यतरं श्लोकम्
उपहरिष्यति ।

विक्रमः ।—किमत्र चित्रम् । समप्रागः समस्वभावश्च सखा मत इति वदन्ति
वक्ष्ये । भोः वररुचे, नू हि यावन् किंचिन् । श्रावय सभाजनं काव्यं
मनोक्षम् ।

वररुचिः ।—भूदेव, आर्यः कालिदासो मयि भूरां स्निह्यति, अतो मम दोषा
अपि गुणा इति मन्यन्ते तेन महोदयेन । अहम् अभाजनः काव्यस-
र्वचितो यद्यपि कुत्र कुत्रापि कियतायासेन श्लोकान् रचयितुं शक्नोमि ।

स्नेहपात्रस्य दोषा गुणिना कदापि न दृश्यन्ते
रुद्धवाचोऽपि लब्ध्वा परमं गतस्तु स सन्तोषम् ।
हन्त पारुष्यपारं क्रियते तथापि न ला.लित्यं
केवलं तेन नूनं महतो गुणास्तु विकीर्यन्ते ॥१९॥

मंजुभाषिणी ।—सुकवे वररुचे र्वचनं रुचिरं रुचिश्च वरंति मन्ये ।

(सर्वे सभाजनाः हसन्ति)

कालिदासः ।—रचितं मया पार्वतीमुद्दिश्य अङ्गुचिरं कश्चित् स्तवकं ।

श्रयतां स समासीनैः रसज्ञैः ।

“प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम्

अधीरुचिप्रेक्षितम् आयताक्ष्याः ।

तथा गृहीतं नु मृगांगनाभ्य-

स्ततो गृहीतं नु मृगांगनाभिः ॥”क१॥३

-मंजुभाषिणी ।—(व्रीडां नाटयित्वा स्वगनम्) अप्येषा पूर्वरचिता कविता ?

.विक्रमः ।—अहो यपितं घर्गाघृतं कर्गकुदरे ! चित्रं च स्वर्णनूलिकयेव
चित्तरंजनम् अंकितम् । उपमा तथा निरुपमैव ललितचतुरस्या
उन्प्रेक्षया निपुग्नया चालङ्कृता । विचित्रमेतद् यन् प्राकृत-
जनसेविता श्रीहीना वागेव प्रतिभासंस्पर्शनं मारुक्तीं दुर्गतिं घत्ते
कांचनसंसर्गात् काचमणिरिव !

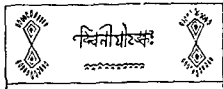
मनीषा प्रणयवद् राजते मर्त्यभूमौ

मरीचिप्रसरणैः स्वाश्रयं भासयन्ती ।

तमिस्रेण किमिदं स्थीयते स्वल्पकालं

परोद्भाससदनं यात्यतीर्हैव चित्तम् ॥२०॥

भोः सत्र रत्नानि, कालिदासरचनं काव्यपिपासां परिवर्धयति मम ।
अद्याहं सर्वेभ्यः श्लोकान् श्रोतुकामो जानः । तावद् आर्यं धन्वन्तरं,
भवान् प्रथमं किंचिन् श्रावयेन् ।

धन्वन्तरिः ।—राजरत्निक, कविराजः खल्वहम् आयुर्वेदज्ञो न तु राजकविः ।
 न च कवित्वराक्तिमस्त्राद्दहं रत्नपदे वृतः । त्रिदोषविषयकम् अतः
 किञ्चिद् वक्तुं शक्तः । परन्तु तन् श्रुत्वा सर्वेषां कर्णज्वरो भवेन्, न
 कदापि चित्तविनोदनम् । शृणुन मन्सुखाद् भिन्नसात्मकं श्लोकं
 यस्मिन् काव्यरसस्य लेशोऽपि नास्ति ।

“शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनं”

त्रिदोषहीना तनुरायचालना ।

घृतादिशून्यं पुनरुत्तमाशनं

प्रयाति गृध्रुः सहसा यमालयम् ॥२२॥

मंजुभाषिणी ।—आर्यं धन्वन्तरे, तथ्यं कथितं भवता । परन्तु सौज्यं विद्वूपको
 भवन्तमेव रामननिकेतं प्रेरयितुम् एपिष्यतीति मे निश्चयः ।

विद्वूपकः ।—सत्यमुक्तं भर्तृदारिकया । एष आर्यो धन्वन्तरिरिह स्वोदरम्य
 परिधिं कदापि दृष्टवान् न वेति मे महान् सन्देहः ।

(सर्वे हसन्ति)

मकरध्वजस्य च परमसेवकः चार्धकैऽपि रसविकारपीडितान् पन्थानं
 दर्शयति स्वानुसृतं महाजनवन् ।

(पुनरपि हसन्ति सर्वे)

विक्रमः ।—मौनमेव शोमनमधुना, मन्दारक !—अनन्तरं मम द्वितीयरत्नं
 गुणैरद्वितीयो वरिष्ठः क्षपणकः काव्यपरिदेशनं बुद्धादिति मे
 सनिर्घ्नोऽनुरोधः ।

क्षपणकः ।—देव, मम काव्यं वैराग्यमिह मण्डन्तहीनम् । किं तन् कस्मैचिद्
 अपि रोचते ?

मंजुभाषिणी ।—आर्य, कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्त इत्यादि श्रोतुं न पारयामि ।
 क्षपकः ।—(सस्मितम्) वत्से, मा भैपीः । नाहम् अजिनवसनो भूतलशय्यं
 सन्न्यासो परन्तु कोपाग्रहो गृहाश्रमधर्मा । अर्थं न कदाच
 भावयाम्यनर्थमिति ।

वैरागस्य हि निगूढानि तत्त्वानि
 न जानु ज्ञायन्ते गृहकस्वमर्थैः ।
 कैलासे किल रहस्यं रहो दत्ते
 स्मितास्यो दिव्यासा हरो ह्रैमवत्यै ॥२२॥

विदूषकः ।—शृण्वन्तु विश्वे श्वेताम्बरापुत्राः ।

विक्रमः ।—साधु क्षपक शब्दवारिधे ! अथ वररत्नेन क्रियताम् अमरसिंहेन
 श्रुतियिनोदो नः खलु ।

अमरसिंहः ।—

जिज्ञासायामार्य तथा चानुनये कुत्रापि
 क्वचिद्धि वारणे नन्वर्थकैः शब्दैः सह ।
 वाक्यालंकारे च विनार्थान्तरयोगं मन्ये
 नियोज्यते सदा पदार्थविज्ञानैः “खलु” ॥२३॥

मंजुभाषिणी ।—(विद्वस्य) अर्थकोविद, न कोऽपि भवद्रचितकोपलभ्यान्
 शब्दार्थान् जिज्ञासते । परन्तु रस्तृष्णालवः सभाजनाः । तन्
 किंचिदपि रमात्मकं वाग्यं विरच्यताम् । क्व नु काव्यपिपासा
 शब्दज्ञानस्य उपभोगेन शाम्यति भूयन्तु परिवर्धते वायुना चित्रभातुरिव ।

अमरसिंहः ।—आभिगानिकान् को हि काव्यम् इच्छति दारुच्छेदेकान् चारु-
शिल्पवत् । भवतु—

वागर्थं दीप्तिदिव्यकरौ यथा
ज्ञायेतां सर्वदा संयुक्तावेव ललने ।
आकाङ्क्षा सन्निधिरार्थयोग्यता
कल्पन्ते सिद्धये वाक्कार्यज्ञानकरणे ॥२४॥

विक्रमः ।—युक्तमिदं काव्यं रसकृपणमपि शब्दार्थविशारदस्य न्यायपारंगतस्य
च । अमरसिंहस्य श्लोकः सिंहनाद इव प्रतिभाति मे । किमत्र
कस्यापि सन्देहः ?

विदूषकः ।—नहि नहि ! अमरो भवतु कविमूर्खेन्द्र इत्यमरः ।
(हसन्ति सर्वे)

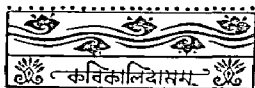
भंजुभाषिणी ।—

नारिकेल्याद् आशीतलं जलं प्राकृतौ जनो
लभमानोऽपि गतः कुत्र रसवेत्तृपदवीम् ।
कण्टकाकीर्णात् खर्जुराद् रसो येन गृह्यते
स भवेत्तुल्यगुणो यद्यमरशब्दजलधेः ॥२५॥

विक्रमः ।—अनन्तरं गन्तान् शंकोः किञ्चित् श्रोतुकामोऽहम् ।

शंङ्क ।— शंङ्कमेतं सदा शंकासरो भोष्यते
किं नु वदिष्यामि शास्त्रविदां संसदीह ।
काश्यपेयस्य वा ज्वालासंकाशस्य पुरो
हन्त विभाति क्व दीनवद्योतस्फुरिणः ॥२६॥

कालिदासः ।—आर्यशंकोः काव्यशक्ते विनयस्य च प्रतियोगित्वं सूचितमत्र ।
विक्रमः ।—वाङ्म, कालिदास । युक्तमुक्तं त्वया । चिन्ताधारा ते समवर्त्मना
शंकोरेव ।

शंकुः ।—अनुगृहीतोऽस्मि भूयिष्ठं कालिदासेन समं तुलनया । यावत् कथयामि
श्लोकमेकं द्रु तरचितम् ।

चपोपायां कीर्णकचा स्तोयद्जाले
दिक्कामिन्य स्नासविकम्पा मलिनाम्बाः ।
कन्दन्तीव सस्तदुद्धूला भट्टिकार्ता
आह्लादन्ते नृत्परता मत्तमयूराः ॥२५॥

विक्रमः ।—साधु साधु ! शंकुरत्नस्य दुप्रतिरमला कमनीया च स्वातीतारकाया
मृदुज्योतिरिव । शुक्तौ मुक्ताफलमेव शक्नोति जनयितुं पुष्यतिथौ ।

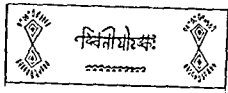
शंकुः ।—पुनरभितन्दये सुधीवृन्दं कोट्युक्ताकुण्डम् !

विक्रमः ।—अथ वेतालभट्टे स्मृतीकरोतु रसिकमानसं कविकर्णकुहरं च !

वेतालभट्टः ।—देव, किं रचयामि ?

तावत् किन्नरीरुण्डा गायन्त्यत्र वरागनाः
नृत्यन्ति लयतालैश्चंचला मादृशो नागतो यावन् ।
आथाते च काले वेतालारथेन सभागनं
मूढत्वमवलम्बन्ते तु ता वाद्यभाण्डं गतं नु क्व ॥२६॥

विदूषकः ।—क्षम्यतां मे वाचालता । नाहं काव्यरसस्य विचारकः परन्तु
रसनारसस्य । अपि तु वेतालभट्टेन आत्मानं प्रति वक्रोक्तिः कृता या

कदापि न व्याजनिन्दा । तथापीयं मे भर्तृदारिका वेतालभट्टादेव
नृत्यगीतविषयेषु शिक्षां लब्धवती । आचार्यस्य वचनाद् मूढजनैः
राजदुहितु नृत्यगीतपदुत्वे कटाक्षः प्रतिपाद्यते इति मे वितर्कः ।

वेतालभट्टः—कथमिदं प्रतिपन्नम् ? गुरोरपि प्रायशः कालेन शिष्यजनाः
श्रेयांसः संजायन्ते । अपिच, पद्मरागागाम् आकरे क्व जातु काचस्य
सम्भवः स्यात् ! अहं च प्रियशिष्यां मे न कदापि अवमन्तुं शक्ये ।

वररुचिः—वितण्डायाः किं प्रयोजनम् ? भवतः अन्तेवासिषु वरेण्यतमा
नृत्यगीताभ्याम् अस्यामेव सदसि स्वनाटवं प्रकटयेद् यदि, तन् सामूह्या
मन्दभाषा अपि मूकीभयेषु । दर्शनं श्रवणं च निःसंशयं प्रत्ययकारणे ।

कालिदासः—सर्वेऽपि वयं वरवर्गिन्या मञ्जुभाषिण्याः कलकठारावम् आकर्ण-
यितुं मुतरां कामयामहे । तद् वर्षतु सा संगीतरूपमेव कृपालयम् !

विक्रमः—मञ्जुले ! श्रावय सभाजनं गीतमेकं श्रुतिमुभगं चित्तहारि च ।

मञ्जुभाषिणी । (गायति)—

वर्त्मलीनः शशी नर्मदा-रोधसि
क्लिग्धपवनो वाति छन्दसा मन्दम् ।
सुप्तमीनामले दीपरेवाजले
फुल्लकुमुदो लति चन्द्रिका-गन्धम् ॥
हंसिके मा कुरु कान्तेन मानद्वन्द्वम् ।
वाञ्छनत्र्याकुलं लाञ्छनावातुलम्
अंजसा मोदय दुःखेन साश्रुस्थन्दम् ।
युञ्जीथाः खण्डिते स्वान्तरवन्धम् ॥२६॥

विक्रमः ।—किमिव हि मनोरमं सुताया मे संगीतम् ! भराल-चराकस्य सम-
केशोर्द्धं संजातः सुरदुर्लभेन स्वरनिक्वणेन । घुन्दाराचार्यं वेतालभट्टं,
विजयी भवान् । घन्यं तव शिक्षगनैपुण्यम् आत्राल्यान् नृत्यगीतयो
स्तायामपि कन्यायाम् ! अथ पण्डितो घटकर्परोऽपि किञ्चिन्
निवेदयतु ।

घटकर्परः ।—तन्न विस्मृतोर्द्धं महाराजेण । नाहं कविख्यातिलिपुः ।
अध्ययनेन तथाध्यापनया कालं नयामि, न जाने कियत्र मे
काव्यक्रीडाकृतित्वम् । भवतु, कृपया यन् नृपपभेग कृत आदेशस्तद्
ईपद् वक्तुं प्रक्रमे प्रकामं वा न वा ।

(सहास्यम्)—

माधवाधः पृच्छति राधा

माधवं पिवसि कान्त माधव ?

माधवेन्दौ नन्दति राधा

मा धवं गमय तांच मा धव ॥३७॥

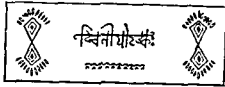
कालिदासः ।—साधु साधु रसरत्नाकर घटकर्पर ! यमकालंकारे कौशलप्रकर्षो
लभ्यस्त्वया । मधुसून्दः खलु काव्यस्तवस्तव्य !

घटकर्परः ।—(सदर्पम्)—

“जीयेथ येन कविना यमकैः परेण ।

तस्मै वद्देयमुदकं घटकर्परेण ॥”

विक्रमः ।—कुतूहलं मे परमं कारितम् ।

विदूषकः।—इंश्री तु आत्मश्लाघा रत्नसंसदि प्रतिभाति मे मुक्तमुखे तथा
 शून्यगर्भे घटे कर्पूरवदेव । घटो यथा घोडवुराहतः खर्परीभवति तथान्ये-
 नापि केनचिद् घटकर्परस्य दर्पश्चूर्णीक्रियेत इति मे साशंका कामना ।
 कालिदासः।—शृण्वन्तु कृपावन्तो यमकरचनाप्रयासं ममाभाजनस्य ।

“अतिरुचिमानस्तवकः सरस्तदोऽयं विचीयमानस्तवकः ।

इह खलु मानस्तवकः प्रियामिति परोऽनयत् समानस्तवकः ॥”कर॥*

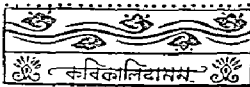
अपि च—

“कुरवाप च सारसकानुवान्
 कुरवाख्यनगोऽपि तदांकुरवान् ।
 कमलंकृतवद् गनपंकमलं
 कमलं न विलोभयितुं कमलम् ॥”कर॥*

विक्रमः।—कवे कालिदास, घटकर्परस्य दर्पश्चूर्णिं न भविष्यम् अपेक्षते,
 साम्प्रतमेव घटकर्परेण तेनोदकं वाहयितुं त्वं हि क्षमः । किम्
 अन्यानि यमकचम्पकानि रचयस्यधुना ?

कालिदासः।—काव्यक्रीविदो मां क्षन्तुमर्हति । यमकालंकारे क्षीणा मे
 अभिरुचिः । भाषा नराणां भाषनाया वाहनं न तु ह्यद्भावरणम् ।
 एषोऽलंकारश्च न सर्वत्र मण्डनं परन्तु प्रायेण गलगण्डमात्रम् ।

विक्रमः।—(सस्मितम्) कालिदासस्य सृष्टिसंयमः प्रशंसनीयः । शक्तोऽपि स
 यमकालंकारं पारामिव जहाति । अथ ज्योतिर्विदो बराहमिहिरस्य
 काव्यकलां चन्द्रकलामिव वयम् अभिनन्दयितुम् उन्मुखाः ।

वराहमिहिरः ।—

महाकालक्रान्तिं नियतकृटिला कृष्णतरुस्य तुल्या
करालं भालार्चिं भुजगमण्डिभं द्योतते भाविकाले ।
भयं सूते चारासहितमद्विवन मायया वर्तमानो
विपादव्यालात्मा गरलदर्शनो भूतकालश्च भीष्मः ॥३१॥

विक्रमः ।—(सस्मितम्) त्रिकालज्ञेन कालस्य करालक्रान्तमेव चित्रितमालेख्यम् ।
अप्येतन् त्वयि उपयुज्यतेऽत्र ? भयतु, वररुचे, अपि त्वमिदं खण्डयितुं
शक्यसे ?

वररुचिः ।—यदाज्ञापयति देवः ।—

धर्मचारकारणाय भूतदुःखधारणा हि
वर्तमानचेष्टनं तु कामवित्तसाधनाय ।
मोक्षलाभवात्तनैव पूर्यते च भाविकाल
ईश्वरेण कालसृष्टिं रीष्यते नृ-नन्दनाय ॥३२॥

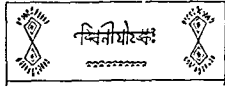
विक्रमः ।—साधु वररुचे ! अद्य प्रभृति त्वम् आत्मानं विक्रमादित्यस्य सभाया
अष्टमं रत्नं गगय ।

वररुचिः ।—अनुगृहीतोऽस्मि । विजयतां महाराजः कविजनवान्प्रवः ।

विक्रमः ।—अतश्चरं कालिदासं प्रति ममातुरोधः ।

कालिदासः ।—नरूपस्य सवितुरादेशो मे शिरसि धार्यम् ।

विक्रमः ।—मन्दाक्रान्तावृत्तम् अतीव दुःखं पेशलं च वदन्तीति केचन । तद्
अनेनैव दृन्दसा रागरस्तात्मकं स्तवकमेकं रचयेः ।

कालिदासः ।—देवद्विजप्रसादेन रसतु रसनायां मे वागीचरगमंजीरम् !—

“तन्वी श्यामा शिखरिदशना पञ्चविम्बाघरोष्ठी
मध्ये क्षामा चक्रितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रीग्रीभारादलसगमना स्तोक्रनन्ना रसनाभ्यां
या तत्र म्याद्युवतिविपये सृष्टिराद्येव घातुः ॥”कश॥५

मंजुभाषिणी ।—(लज्जां नाटयित्वा) याम्यामीतन्तात !

विक्रमः ।—(कालिदासं प्रति) मानमी ते प्रिया युवतिविपये ऋष्टुराद्या सृष्टिः
स्यान् न वा, परन्तु त्वमेव मनस्विविपये विघातुः रचनम्य परा काष्ठा ।

कालिदासः ।—

कलकोकिला न यदि कूजने रता
यदि हंसिकापि चलिता न लीलया ।
मुनये च साम यदि वा न रोचते
तद्गौ तथापि चिरमंजुभाषिणी ॥३३॥

मंजुभाषिणीवृत्तेन रचिनमिदं वरांगनायै मंजुभाषिण्यै कवितानेन
समर्पितम् । अपि सा रोपं न हास्यति ?

विक्रमः ।—न पश्यामि कोपकारणम् । वनसे, महाकवि कालिदासं रत्नपदे
वस्य । स खलु रत्नमण्डलस्य मे मध्यमणिरेव भविष्यति । केरावो यथा
कौन्तुमं तथैवाहं कालिदासं बहुगगदिष्यामि ।

कालिदासः ।—वृत्तायौऽस्मि कल्पतरोरिव भवनः वाञ्छाफलं परिलभ्य । सर्वशो

जयतु जिष्णुवरो विक्रमधर्मांशुः । त्वत्करुणाकरं प्रीतिपूतं कीर्तयामि
 मतकृते काव्यराजौ । प्रथितयशसो गुणवादे च रंस्यते मुखरा वाङ् मम ।
 मंजुभाषिणी ।—अभिवादयते काव्यनिधिं मुखरैषा मंजुभाषिणी ।
 कालिदासः ।—स्वस्ति वाम्देवीकृतकदुहित्रे !

वन्देऽहं धन्यो भारती-रादपद्मे
 वन्दे राजेन्द्रं काव्यकामं वरेष्यम् ।
 स्मेरास्यां तन्वीं नौमि वाणीस्वरूपां
 प्रेमार्थी विश्वान्नौमि विद्यारतीञ्च ॥३४॥

विक्रमः ।—(सस्मितम्) जयतु कालिदास-भारती नित्यभास्वरा मंजुमुखरा !—
 समाप्तमद्य सभाकार्यं सर्वाह्लादनजनकम् । [सर्वे प्रस्थिताः]

इति द्वितीयोऽङ्कः

—रत्नपदप्राप्तिनाम—

(अलिन्दस्था मंजुभाषिणी पाठरत्ना)

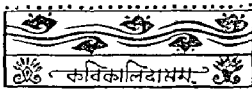
मंजुभाषिणी ।—पितुरनुमतिः प्राप्ता मया यन् कविकालिदासात् काव्यरचन-
शिक्षां लभिष्ये इति । महाकवेश्च विषयेऽस्मिन् पटुत्वम् अविस्त-
यादितम् । मयि तु तत्कलं नाद्यापि लक्षितं त्रिषु वर्षेष्वतीतेष्वपि ।
कथितं खलु तेनैव मालविकाग्निमित्रे नाटके—

“पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पधातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥”क१॥*

भवतु, तद्रचितानि काव्यानि पठित्वा व्युत्पत्तिं प्राप्नुयाम् । पुनरपि,
कविसंगेन काव्यप्रीतिर्मे नितरां वर्धिता रुचिश्च चारुतरा संजाता ।
अधुना स ऋतुसंहाराख्यं काव्यं रचयन्नास्ते यस्मिन् पटुसर्गेषु
पणामृतूनां विशेषगुणान् वर्णयति । अहो किमपि मन्त्रः शिशिरवर्गने
श्लोकोऽयम्—

“न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलं
 न हर्म्यग्रष्टं शरदिन्दुनिर्मलम् ।
 न वायवः.....”
 (ततः प्रविरति कस्तुरिका)

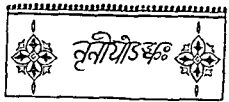
कस्तुरिका—किं जपन्ती आस्ते प्रियसखी मे सोच्छ्वासकण्ठेन ?
 मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) कस्तुरिके ।

न जप्यते मयाधुना श्रुते र्वचः स्मितानने
 क्व वा कृतं त्वया विना विचारणं रसाग्रहम् ।
 तिरोहिता बलाहकाः कवोऽप्यता रवेः करे
 स्मराम्यहो नवं कवेः सुरीतलं कथोच्चयम् ॥३५॥

कस्तुरिका ।—(सहाय्यम्) कविपदं लब्धवती त्वमपि महाकवि-साहचर्यात् ।
 शीतलं तु कथं नु जातं वर्णनं चित्तविमोहनम् ? किमृतुसंहारम्य
 शिशिरालेख्यं रचितं तुभ्यम् उपहृतं च ?
 मंजुभाषिणी ।—अथ किम् । तस्य लेखनी न कदापि मन्दगतिः प्रधावति या
 पंचशरस्य सायक इव ।

कस्तुरिका ।—स्थाने कृता त्वया तहलेखन्याः मन्मथशरेण तुलना । मन्थे
 लेखनीवागो हृदयं विशति द्रुतवेगेन आहन्ते च कुरंगीवक्षः
 अकालवसन्ते आगते इव सर्वर्तुषु ।

मंजुभाषिणी ।—(सनिःश्वासम्) न जाने कदा त्वमाहता शरेण तद्विधेन,
 कस्तुरिके !

कस्तुरिका ।—(सहाम्यम्) कदा प्रभृति स्थानभ्रंशस्ते विहिता मया ?
कालिदासेपुगा आहतामात्मानं पृच्छ अथवा कविवरमेव ।

मंजुभाषिणी ।—सखि, जानामि न स्वचेतोऽपि भ्राम्यति यन् काननान् काननांतरं
प्रमत्तः कस्तुरीसारंग इय । कदा लभ्यते मया निवृत्ति शिचत्तस्यैर्य-
दायिका अन्तर्दाहे निर्वापिते वा ?

कस्तुरिका ।—(विहम्य)—

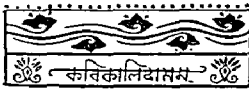
मा कुरु शोकं चित्तरमे
का तव चिन्ता प्रेमहतौ ।
मानसयात्री क्रीडति नो
भिन्नतडागे हंसवरः ॥३६॥

मंजुभाषिणी ।—कस्तुरिके, तरला मतिस्ते न कदाच यात्यति वास्तवप्राहि-
त्वम् । दुःखकालेऽपि परिहासस्ते रोचते किमिति ।

कस्तुरिका ।—न पश्यामि वैह्वयकारगम् अतो जिह्वा मे नृत्यत्यामन्थरं
परिहास-मंजिरवन् मोदमन्थनाय ।— (नेपथ्यमवलोक्य)
यास्यामि यावत् । आगच्छति अत्रैव सन्तापनारानस्ते ज्योतिर्मयः
काव्यकण्ठः प्रेमकस्तुरस्वनः ।

मंजुभाषिणी ।—कथं पलायितुम् उपक्रमसे ? न खलु महाकवि व्याधो यो
मृगांगनां प्रति निक्षिपति विप्रेक्षिनवागम् ।

कस्तुरिका ।—सर्वे हि कदाशा स्तवैव लोलापांगदष्टे रनुगामिनः । केवलं
बक्रोक्तिन्तु समीप्यते मद्धिधाम् उपेक्षितां प्रति कविजनेन ।

मंजुभाषिणी ।—न खलु न खलु वक्तव्यम् ईदृशं क्रूरतमं त्वया । कस्तुरिका
मृगमदेन विह्वलयति रसिकवृन्दं जनयति चारसिकेष्वपि प्रेमोच्छ्वासम् ।

सान्त्हांसा कस्तुरी या मृगाक्षी
स्वैरक्रान्त्या प्रान्तरे भ्राम्यमाणा ।
धत्ते कान्तिं प्राकृतप्राणहन्त्री
कान्तोल्लासं कुर्वती सा तथापि ॥३७॥

कस्तुरिका ।—(सस्मितम्) मयाभिलषितं चिरेण मंजुभाषिण्याः प्रेम एव न तु
रसिकानामपि इतरजनानाम् । भवतु जयाय ते काव्याराममृगया ।

[निष्क्रान्ता]

मंजुभाषिणी ।—कस्तुरिका मे सखीमण्डले वरिष्ठा प्रियतमा च ।—अहो
विस्मृतं मया शिशिरचित्रं तस्यामागतायाम् !

“न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलं
न हर्म्यवृष्टं शरदिन्दुनिर्मलम् ।
न वायवः सान्द्रतुषारशीतला
जनस्य चित्तं रमयन्ति साम्प्रतम् ॥”क६॥३

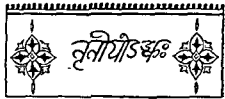
(ततः प्रविराति कालिदास)

मंजुभाषिणी ।—स्वागतं कविनाथाय !

कालिदासः ।—(स्वगतम्) कतरः समासः अत्राभिप्रियते कर्मधारयः पद्योत्त-
पुरुषो या ? भवतु । (प्रकाराम्) किं शीतलेख्यं प्रीणयति त्वाम् ?

मंजुभाषिणी ।—अथ किम् । प्रीताहम् अतिशयेन ।

कालिदासः ।—वस्तुतस्तु गो रच्यतेऽधुना । वस्तुतो हि ऋतुराजः सर्वनोपपन्नः ।

मंजुभाषिणी ।—श्रोऽयामि सत्वरमेव । परन्तु वर्षाचित्रम् अनवद्यं प्रतिभाति मे । आद्रिकवि वाल्मीकिरपि तत्र त्वयातिक्रान्तः ।—

काव्येषु श्रेष्ठत्वं लब्धं वाल्मीकिर्हि ग्रन्थेनादौ
 सर्वे च ह्यदं स्रम्यात्ता स्तन्माधुर्ये नित्यश्लाताः ।
 वाम्देवीपूजां यावत्तु प्रीत्या कुर्वन्नास्ते नव्यः
 सूर्यायाते चन्द्रस्येव ज्योति म्लानं प्राचीनम्य ॥३८॥

कालिदासः ।—नैतद् वक्तव्यम् । को नु शक्नोति पराभवितुं कविगुरुं
 वाल्मीकिमहर्षिम् ? मद्रचितेषु पक्षपातित्वं दृश्यते त्वया । किं कारणं
 विद्यते अत्रेति कौतूहलं ममाङ्कुरितं रोमहर्षणम् ।

मंजुभाषिणी ।—एकपक्षदृष्टं न मे विचारणा । शृणु हि यावद् वाल्मीकिवृत्तान्
 प्राथम्यवर्णनात् श्राव्यतरं श्लोकमेकम् ।—

“क्वचिन्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं
 नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति ।
 क्वचिन् क्वचिन् पर्वतसन्निभं
 रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥”

श्रूयतां चाधुना भवद्रचितान् श्लोकमुंजाद् रम्यवहुलाद् अन्वतर-
 स्तवकः ।—

“बलाहका श्चाशानिशब्दमर्दलाः
 सुरेन्द्रचापं दधत स्तद्धिगुणम् ।
 सुतीक्ष्णधारापतनोप्रसायकै-
 मुदन्ति चेतः प्रसभं प्रवासिनाम् ॥”क७॥#

कालिदासः।—कथं मत्शोकं श्रेयासं मन्दसे ? वाल्मीकिः काव्यशैली
ज्यायस्येव तर्किता मया ।

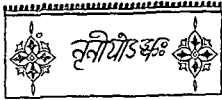
मंजुभाषिणी।—भवता कृतानि ऋतुवर्णनानि सरलशब्दचयनेन तारुण्यप्रकाश-
त्वेन च विशिष्यन्ते । निसर्गजीवने मानवहृदयं लब्धप्रवेशम्
इत्यपि काव्येऽस्मिन् प्रतिच्छत्रं प्रकटितम् । वाल्मीकिः स्वयमेव
स्वलोकगोहाद् भवन्तम् आशिषं धर्षति इत्यत्र नास्ति मे संशयः ।

कालिदासः।—पूर्वसूरि वाल्मीकि मे सर्वथा प्रणम्यः । मत्काव्ये कापि
चेद्दृष्टी स्थिता सा तत्प्रसादाद् एव ।

मंजुभाषिणी।—(सस्मितम्) अस्ति मे साहसिकायाः स्तोकाभियोगश्च । शरदा-
लेह्ये भवता रमण्यो भूयशो विप्रकृता इति । “हंसैर्जिता मुललिता
गतिरंगनाना”, “श्यामा लताः...स्त्रीणा हरन्ति...बाहुकान्तिम्”
इत्यादि रोपजनकं भवत्येव ।

कालिदासः।—(सहाय्यम्) रोपोऽपि ते परमं पेशल एव प्रतिभाति मे ।
आकर्ण्य च रहस्यम् अत्र । एकदा त्वया विप्रकृतेनैव मया विरचित-
स्तनूपर्गः । अस्ति पुनः कारणान्तरं च । वरांगनाः खलु प्रशंसन्त एव
तत्रेति एवंविधं व्याख्यानं च न कष्टकल्पितम् । नववधूरिव
रूपान्विता शाब्द इति प्रोक्तं मनाक् श्लेषेण । क्षमस्व तथापि मां
गर्हितकारिणं वरवर्गिणि प्रियंवदे !—

मन्यु स्तव वस्ते रक्ताभं रूपं सिमतास्ये
मन्ये स्थलवज्रं स्तोत्रेण स्तारं हिमान्याः ।

इन्द्रीवरनेत्रे यातः स्तैर्ग्यं शीतरश्मे-

द्वन्द्वं प्रतिपन्नं रागेग क्रोधस्य चित्रम् ॥३६॥

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) अलं वैतववादेन । अथ नवतरं किमपि काव्यं
रचयिष्यति कविवरः ?

कालिदासः ।—मंजुभाषिणि, जगतः पितरौ उमाहरौ अवलम्ब्य किञ्चन
महाकाव्यं रचयेयम् इति मे उद्ग्रा कामना । अपि स्मरसि
पार्वतीरूपाश्रयः श्लोको रचितो मया राजसभायां प्रथमदिवसे इति ?
तदेव मे वासनोद्भूता यन् तामर्चितुं महाकाव्यं रचयामि । परन्तु
त्वामेव दृष्ट्वा सङ्कल्प उदितो रूपचित्राङ्कनस्य ।

मंजुभाषिणी ।—मयि भवान् भृशं क्षिण्यति तथापि अहमेव भवन्तं रचनायं
प्राणोद्यम् इत्यत्र मे महान् सन्देहः ।

कालिदासः ।—(सस्मितम्)

“आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां

वासो घसाना तरुणार्करागम् ।

पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा

संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥”कट॥३६

मंजुभाषिणी ।—(लज्जां नाटयति) अयमपि पार्वतीम् उद्दिश्य रचितः ?

कालिदासः ।—अथ किम् । एकनभूते मत्कल्पनायां नगेन्द्रनन्दिनी नरेन्द्र-
नन्दिनी च । एतदपि लक्षितव्यं यद् जगन्मातापि आसीदेकदा
उद्भिन्नयौवना तथालोकलावण्यवती च । भस्मीभूतेनापि मन्मथेन
तन्महायेन जितः पुनः स्मरजित् ।—

“पुष्पं प्रवालोलपहितं यदि स्यात्
 मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
 ततोऽनुकुर्याद्विराटस्य तस्या-
 स्तान्नौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥”क६॥*

मा क्रोधं गमो रंजनेक्षणं स्फुरिताधरं ! क्षमाहो नियतमेव कविजन-
 कान्तिवर्णनाकाशः ।

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) द्रुतमृतसंहारं समाप्य हरगौरीकाव्यं रचयितुं
 प्रकमेयाः ।

कालिदासः ।—ऋतुसंहारं समाप्तप्रायमेव । तदनन्तरं कुमारसम्भवं महाकाव्यं
 रचयिष्यामि । तन्नाम्नि भ्राता ते कुमारः स्मर्यते एव । तत्र च
 त्यमेव हि कारणम् ।—

एकांगीभूता निवसति मुदा भारतीसंगता श्रीः
 शिप्रां रेवां द्वे त्रिशस्तस्त्रितौ लज्जयन्ती स्वकम्प्यैः ।
 रुद्रार्कप्रायं पितरमपि सा भ्रातरं चै कुमारं
 सन्तोष्य प्रेम्णा जनयति गृहे स्वर्गशोभां सुवन्धी ॥४७॥

मंजुभाषिणी—सामान्वा रमण्यपि प्राग्गोति पौर्गमास्तौ प्रभाम् अपौठपेयेग ते
 प्रतिभार्चिषा प्रतिविम्बिता । रिक्त्यं परामृष्टिम् आपन्ता । परन्तु
 भवता प्रतिश्रुति र्दत्ता मन्पित्रे यद् विक्रमार्कस्य कीर्तिं प्रकटीकरोपि
 तन् कदा क्रियेत ?

मेवङ्ग्वरमात्रं नर्तयति मयूरं प्रशोजिका यत्र तु नीलकण्ठी ।
प्रमदायाः कोज्यः समर्थो रसोन्मादं प्रचेतयितुं कविमनसि ?

वासन्तः समयः करोति न पिकं संगीतमुखरं
मेघस्य क्व रवः प्रगोदयति वा नृत्येषु शिखिनम् ।
कामं तो खलु कोकिला च शिखिनी मत्तौ हि कुरुतः
कामिन्या नवकान्तया नरमनः काव्येन रमितम् ॥४२॥

कविमानसो त्वं राजकविसम्भवा । त्वद्विरहितस्य मे किं न हा
प्यति अज्ञातवृत्त आगन्तुकः ? अथवा नियतिः केन बाध्यते ?

मंजुभाषिणी ।—आर्यघरेण्य !

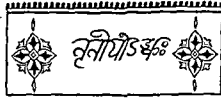
सर्वत्र हि विराजन्ते मद्धिधाः प्राकृता जनाः ।
त्वाद्दशो वर्याग्मी तु वसुधायां न वर्तते ॥४३॥

अतो दूरीभूतापि एषा अशोच्या एव ।

कालिदासः ।—नाहं द्याग्मी अपि तु याग्वैभवहीनो व्यामोहंगतः कृपायाचरु
त्वं हि मे सचिवः सखीसमा प्रियशिष्या च चास्त्वस्त्वाविधौ
सचिवरूपेण मां समाश्रसिहि विचारमूढं किं करोमि क्व गच्छामीति
सन्वीय अपनोदय विषादमालिन्यं चित्तादर्शान् विदीर्णप्रायात् । शिष्या
देवः स्यात् चेत् क्वचनपि गतोकोपहारः स दोस्तां द्रागेव हृष्टमनसा

त्वमस्मि मम सचिवः शिष्या सखी च त्वमेव
त्वमस्मि मम कविता काव्ये रत्नज्ञा मता त्वम् ।
तव हि शरणमनः कांश्चे तमिन्ने रज्जन्या
ऋदिति यदि लपितं प्रज्वाल्य ज्ञानदीपम् ॥४४॥

आत्मविमृतो जातोऽहं किमुत हतचैतन्यः किमु श्लिखः । न जाने कि
 तु विक्रमाकार्यं यन्मया प्रतिश्रुतं तन् कर्तुं शक्नोमि न वेति ।
 हीनचेतनो भ्रमरो न प्रभवति मार्गदर्शनाय का कथा मधुचक्रचनय
 मञ्जुगुञ्जनस्य वा ?

मञ्जुभाषिणी ।—कष्टं भोः ! न सोढुं शक्नोमीदम् । (स्वगतम्) द्विधा भिन्नं
 कर्तव्यं प्रतिभायतेऽत्र । पितुर्गर्भिणो वाङ्मयोश्च विरोधः संजातः ।
 मम हृदयं च रोस्यते भृशम् अन्तर्वाप्यम् । भवतु । (प्रकाराम्)
 न गगयामि मे पित्रभिलपितं भविष्यं न च निर्धृणं तव सुखदुःखानि ।
 परन्तु तव प्रतिभायाः पूर्णविकाशः पितुश्च मे कीर्तिकामना द्वावपि
 परमप्रियौ मञ्जुभाषिण्याः । शृणु हि दयित, न यामि स्थिरनिश्चयाऽहं
 स्वयंवरसभाम् । भगिनी मे मन्दालिकैव गनिष्यति तत्र पित्रादेशो
 यदि भवेत् । सा तु मद्पि सुलक्षणरा नृत्तगीतपटीयसी च । अतन्त्वं
 काव्यरचने मनो निधेहि एकाम् अतन्द्रमेव ।

कालिदासः ।—धन्योऽहं प्रिये ! जयतु मञ्जुभाषिणी प्रेयस्करे प्रियजनस्य ।
 श्रेयसः प्रेयसश्च संमिलनं फल्यते हि लोकहिताय तथा सर्व-
 चित्तरंजनाय ।

“श्यामास्त्रंगं चकितहरिणीप्रेक्षणं दृष्टिपातं
 वक्तृच्छायां शशिनि शिखिनां वर्हभारंपु केरान् ।
 ज्ञापश्यामि प्रतनुपु नदीवीचिपु भ्रू बिलास्तान्
 हन्तैकमिन् क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥”क१०॥३

मंजुभाषिणी ।—सादृश्येन किं प्रयोजनम् ? अत्रैव तिष्ठामि अदृश्यरूपगुण-
सम्पन्ना हतबुद्धिश्च ।

कालिदासः ।—वियोगचिन्तनेनापि प्रसङ्ग मे हृदयं विमन्थितं निमज्जित-
श्चाभूद् वैकुण्ठ्याणवे सहसा ।

मंजुभाषिणी ।—मम विरहोऽपि काव्यरचने प्रेरणां ते दास्यति इति मे वितर्कः ।
कालिदासः ।—नैतत् कृतस्त्वं सत्यम् ।

तावच्छक्ये यापयितुं जीवनयात्राम्

आशावर्ति भांस्यति यावद् हृदयान्तः ।

निर्वातायां हन्त नितान्तासुखरात्र्यां

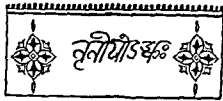
तस्यां छिन्ते सान्त्वनलेशं च कृतान्तः ॥४५॥

मंजुभाषिणी ।—भवत आशालता कल्पलतेव पर्याप्तपुष्पस्तवका भवतु !
संचिनोमि क्वचिदेकं स्तवकं कवरीशोभनाय यदि न भवता
निवारिता ।

कालिदासः ।—मत्कृत्वाव्यकुसुमाजलिं त्वच्चरणकमलयोरर्पयामि, मंजु-
भाषिणि ! अद्य प्रभृति कालिदासस्तवैव कृत आज्ञावहः ।

मंजुभाषिणी ।—शान्तं पापम् ! त्वच्चरणार्पितं मम जीवितम् । ससर्वस्वाहं
खलु त्वदीया संजाता मुखाय वा दुखाय वा सम्पत्तौ च तथा विपत्तौ
निर्भ्रंशयचित्ता । गृह्ये न वेति तथैव निरङ्कुशाऽभिरुचिः ।

कालिदासः ।—त्रिदिवदुर्लभे ! यसत्तिलत्र चिराय मद्दृश्येऽस्मनि परमादरेण
भूयान् ! (कराभ्यां हस्ती गृह्णाति मंजुभाषिण्याः)—

न पदप्रान्तयोस्तत्र गतिं मर्दन्तस्तु तत्र पूतपीठं
 नियतं दीप्यसे निजभया ननु त्वं रुचिरकाव्यलक्ष्मीः ।
 कुसुमै रच्यसे च कविना वरार्थं प्रणयरागताम्र-
 र्यदिदं मामकं हि हृदयं तदेवास्तु सुचिरं तवैव ॥४६॥

(ततः प्रविशति कंचुकी)

कंचुकी ।—जयतां भर्तृदारिका ! श्रीमन्महाराज एव अत्रागच्छति ।

मंजुभाषिणी ।—सत्वरं प्रवेशय पितृदेवम् ।

(कंचुकी निष्क्रान्तः)

कालिदासः ।—आत्मस्था भव । लेखनीं गृहीत्वा किंचनापि लिखितुम्
 आरभस्व ।

मंजुभाषिणी ।—(विहस्य) नास्ति भयस्य कारणम् ।—यावद् चक्षुः
 चकार पार्वती यदा छद्मवेशं परित्यज्य स्वरूपेण आविर्भूतः
 पिनाकपाणिरिति ।

कालिदासः ।—सचकितं सा मोहमापन्ना ।—

“तं वीक्ष्य वेषधूमती सरसांगथष्टि-
 निश्लेषणाय पदमुद्धृतमुद्रहन्ती...”

(ततः प्रविशति विक्रमः)

कालिदासः ।—देव, भवन्तम् अभिवाद्ये !

मंजुभाषिणी ।—पितः अपि कुशलं ते ?

विक्रमः ।—अथं किम् । उपविशतामं उभौ । काव्यचर्चायां व्याघातः कृतो

मया कमलकानने मत्तद्विरदेन इव मन्ये । किं वदन्नास्थाः कालिदास
यदाहं प्राविशाम् ?

कालिदासः ।—मंजुभाषिण्याः प्रभस्य उत्तरम् अयच्छं त्रिलोचनं दृष्ट्वा किं
चकार गन्तुकामा अपर्गेति ।

विक्रमः ।—श्रावय तावन् माम् ।

मंजुभाषिणी ।—पितः, यास्यामीतः कार्यान्तराय ।

(मंजुभाषिणी आंसनाद् उत्थिता)

विक्रमः ।—ऋथं कार्यान्तरं जातं मयि आगते ण्व ? उरविश्यतां सङ्कोचम्
अपावार्य आत्मवश्या ।

कालिदासः ।—ब्राह्मणवदो महादेवरूरं दृष्ट्वा आकुलीवभूय पर्यतात्मजा
जगद्म्या ।—

“तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसांगयष्टि-

निशेषणाय पदमुद्धृतमुद्रहन्ती ।

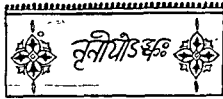
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यौ ॥”क११॥*

विक्रमः ।—श्लोकोऽयम् अतीव मनोतः । उपमा ते अपूर्वा वर्णनं च वर्णाद्व-
चित्रवत् । मनश्चक्षुषा पश्यामि शैलमुताया व्याकुलताम् ।
महाकाव्यस्य सम्भावना विद्यते अस्मिन्नेव ।

कालिदासः ।—शिरसि धृत्या तवशिष्यं रचयामि नातिविलम्बं कुमारसम्भवार्यं
महाकाव्यम् । तस्यैव स्नेहपद्यायां वर्धते मे काव्यशक्तिः ।

विक्रमः ।—वरम स्तोपः प्राप्तो मया । चिरं जीवतु कालिदासः !

कालिदासः ।—नमामि कविजनमालकम् । अधुना विदायो याच्यते मया ।
यास्यामि दूरस्थां पत्नीं कार्यव्यपपदेशान् ।

विक्रमः ।—गच्छ चित्तमोदनाय पुनरागमनाय च ।
(कालिदासो निष्क्रान्तः)

कुमारेण सह कालिदासस्य सख्यं द्वयोरपि हर्षवर्धनम् । मन्दालिकाया
च स स्निह्यति स्वसृकल्पायामेव । परमो बन्धुर्जातो नः कालिदासः ।
(कन्यामवलोक्य) कथं त्वं तूष्णीम् आम्से ?

मञ्जुभाषिणी । (सस्मितम्) नास्ति मे विरागस्तस्मिन् ।
कथं संजायतेऽमर्षो मञ्जुलायाः कथिं प्रति ?

निरंजनो गुरुश्चित्त-रंजनस्य चिरं क्षमः ॥४७॥

विक्रमः ।—दूरीकृता तव वाचा महती मे शंका । अस्ति पुनश्चुभसुन्दर-
संवादः । स्वयंवरस्य ते सम्पूर्णम् आयोजनम् । कन्या मे यास्यति
पतिगृहं सत्वरमिति हृदयं मम सोत्कण्ठं युगपत् हर्षामर्षदौदुल्यमानं
च । तथापि सर्वमिदं क्षेमाय हि कल्पिष्यते ।

मञ्जुभाषिणी ।—तात, नाहं यास्यामि पित्रालयान् कुत्राप्यन्यत्र ।

विक्रमः ।—कथमेतन्, मञ्जुभाषिणि ! बालचारुल्यमुलभा वागेपा परिहायां ।
निमन्त्रिताः सर्वे राजकुमाराः स्वयंवरसभायाम् । नैष कालो लघुवचनस्य ।

मञ्जुभाषिणी ।—नाहं चापलप्रगोदिता । काव्यचर्चायां जीवनम् अतिवाह्यामि
इति मे दृढसंकल्पः । विवाहो न रोचते मे ।

विक्रमः ।—वत्से, गार्हस्थ्यं चतुराश्रमाणां द्वितीयः क्रमः । आर्यसंस्कृति-
ध्वजवाहो मन्यते विक्रमाकौ निखिलमुधीभिः । कथं प्रोक्तस्ये निज-

कन्याया विवेकहीनत्वस्य हेतो विपरीतम् अनार्यमार्गम् अनुसर्तुम् ?
 अपि च, समाजाचारात् न चिरं तिष्ठेद् दुहिता जनकनिकेतने
 कौमार्यव्रता । लोकसंग्रहायैव प्रवर्तते परिणयप्रथा सर्वथा । कथं
 च खलु परिणयः काव्यसाधनायाः प्रतिबन्धको जायते ?

आश्रमचतुष्टयं विहितं वेदविद्धि-
 वौञ्छितफलाप्तये मनुजानां शुभार्थम् ।
 धर्मधनकामदं भवति प्रेम मन्ये
 शास्त्रविधिनैव चेत् परिणीतौ युवानौ ॥४८॥

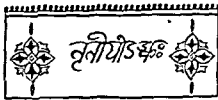
मंजूभाषिणी ।—द्विचारिणी भवितुं न शक्ये । हृदयं मम समर्पितमेव
 कस्मैचिद् वरवर्याय ।

विक्रमः ।—आः परुषभाषिणि दुर्विनीते ! नैतद् युज्यते त्वयि आजन्मनः
 स्नेहपोषितायां न्यायचारपालितायां च । पुन रीदृशवचनम् असत्यमिव
 प्रतिभाति मे । अपि भ्रमेण मोहवशाद् वा अशोभनम् आचरितं
 त्वया ? केनापि दुराचारेण वा विप्रकृता त्वं सरलमनाः ?

मंजूभाषिणी ।—कथम् अनाचरणीयं क्रियते तव दुहित्रा ? भ्रमस्य च नास्ति
 कारणं चिरसन्मार्गसेवादाः । शृणु पितः, ज्यानिक्षितः शरः कथं
 समावर्तते कथं वा भूललाद् उत्तिष्ठति शाखाच्युतफलम् ? सहृद्
 उच्यते याक्यं सशृत् कन्या प्रदीपत एव ।

विक्रमः ।—न दत्ता मया कन्या कस्मैचन जागरे स्वप्नेऽपि वा ।

मंजूभाषिणी ।—किमर्थं नु आयोज्यते स्वयंवरसभा ? स्वयंवरार्हं न जातु
 यातुमर्हामि स्वयंवराय पुनरपि । पुग किल अध्वपतिसुता सावित्री

एतादृशं निर्वोचनं चकार । सा च पुण्यश्लोका भारतयोपिता मुग्धि
तिष्ठति । नारीश्रेष्ठा येन गता स एव मन च पन्थानः । मया वृत्तञ्च
कञ्चन लोकोत्तरचरितः । भ्रष्टा भवेयं यद्यहम् अन्यस्मै प्रयच्छामि
वरमालयम् ।—

स्वयंवरा मुना या तु शास्त्रविदः सदात्मनः ।

कथं सा ध्रुवते सौम्यं कुशीलं धर्मसूदनम् ॥४६॥

विक्रमः ।—अहो वत महद् अनार्यं कर्तुं व्यवसिता त्वम् ! उपहास्यतां नूनं
गमिष्यामि स्वयंवरसमायाम् अचिरभाविन्याम् । निमन्त्रिता
राजन्याश्च युद्धाय प्रयतिष्यन्ते ।

मंजुभाषिणी ।—कस्मान् खलु विभेति वीरुन्द्रो विक्रमार्कः कुमारपिता स्वन्द-
पितामहः ? अपि ते खड्गा जाता निशानहीनाः ? किं ते सायका
गतिरुद्दिता स्या धारारिका मूर्खा च शूर्याभूता ? कथं विचारयसि
मालवसेना क्लेश्यं समाश्रिता जडत्वप्राप्तेति ? परन्तु, नास्त्यत्र
कलहस्य किनापि कारणम् । मन्दालिकैव भवतु स्वयंवरसमामण्डना ।
सा च प्रातर्द्यौवना विदुषी ह्यललावभ्यवर्ता । मयि तु अनधिगन्यायां
तस्या लाभः सौमान्यमेव सूचयिष्यति निश्चांचितस्य ।

विक्रमः ।—मन्दालिका ब्रीडामयी बालिकैव । कश्च स दुराशयो येन त्वं
लज्जाहीना कृता ? केन गृहीता त्वं रहसि तत्कलेग ?

मंजुभाषिणी ।—न केनापि अपहृताहं स्वतन्तु हृदयं मे दत्तं तस्मै । पून-
चरितञ्च तत्रभवान् न कदापि दुरात्मायवा अनार्याचारः । तेन च
विक्रमार्कस्य यशोमयूखा विकीर्यन्ते दशदिक्षु ज्ञानानन्दहेतवे ।

विक्रमः ।—अतस्त्वं कालिदासम् उद्दिश्य ब्रवीषि । चौरकर्म साधितं तेन
स्नेहाश्रितेन, मन्दभाग्ये !

मंजुभाषिणी ।—कालिदास एव वृत्तो मया । परन्तु न गहितं सम्भवति
तस्मिन् । त्वमपि भवितव्यं मत्वा क्षमस्व सर्वम् । यदेव भवतोऽ-
भिलाष लदहम् उज्जयिन्या बहिरेव यास्यामि कुत्रापि ।

विक्रमः ।—(सनिश्चासं सक्रोधम्) अत्रैव निर्जनकक्षे स्थानं लभ्येत त्वया ।
परन्तु दुराचारः स प्राप्स्यति वर्षभोग्यं निर्वातनदण्डम् ! काव्या-
लोचनद्रुमस्य अयमपि विपमयः प्रसवः !

मंजुभाषिणी—पितः, श्रुतं कविजनान्—

“संसारविपवृक्षस्य द्वे फले अमृतोपमे ।

काव्यामृतरसास्वादः संगमः सज्जनैः सह ॥”

परन्तु भवान्—

विक्रमः ।—(सरोपम्) विरम विरम वाचाले विवृतकृचे ! न शक्नोमि श्रोतुं
काव्योपदेशं त्वन्मुखान् ।—

पितृनानन्दयति या हि कन्यका

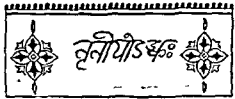
गन्दिनी सा कथ्यते निरुक्तविहैः ।

कुपुत्री हन्त ननु वंशपाण्डुला

दुस्सदा संजायते चिराय पित्रोः ॥५॥

मूढोऽहं चेन अज्ञानकुलशैले सरणे विश्वासः स्थापितः । स्वात्मजामपि
नाजानाम् इति मे परमोज्जुनायो दुर्नियारः ।

मंजुभाषिणी ।—तत्र निदेशं शिरसि करोमि । कः खलु भवित्त्र्यं खण्डयितुं
क्षमः ? कालिदासस्य कविप्रतिभायाः एतन्नं मयैव कृतमिति तेनैव
उक्तम् । तस्य काव्यरचनं व्याहृतं स्यादिति शंका यथा व्यथयते मां
न तथा स्वभाग्यरिष्टम् ।

विक्रमः । अलं वागाडम्बरेण । गच्छ तावद् अन्तर्भुरम् । अश्रुपातेन
प्रायश्चित्तं कुरुष्व पदस्त्रलनस्य स्वधर्मात् ।

मंजुभाषिणी ।—अंजसा गच्छामि । परन्तु क्रन्दनस्य कुत्र कारणम् ?
निर्वासितोऽपि कालिदासो रचयिष्यत्येव काव्यपुंजम् अपूर्वम् ।

विक्रमः ।—पितु दुःखं न कल्पते तव मनागपि अनुशोकाय ।—दौवारिक !
दौवारिक !

(ततः प्रविशति दौवारिकः)

दौवारिकः ।—विजयतां....

विक्रमः ।—जयवाक्येनालम् । प्रधानामात्यं विज्ञापय यन् मद्राज्या वर्षभोग्यं
निर्वासितदण्डं लप्स्यते स्वाधिकारप्रमत्तः कालिदासः ।

दौवारिकः ।—महाकविः.... ?

विक्रमः ।—नास्ति द्वितीयः कालिदासो मद्गृहे । सत्वरं याहि मुख्यामात्य-
समीपम् ।

दौवारिकः ।—(सप्रकम्पम्) यद्राज्ञापयति देवः ।

(प्रस्थितः)

विक्रमः ।—हा विप्रलब्ध विक्रम ! हा क्रूरकर्मन् कालिदास ! हा मूढे....

(निष्क्रान्तः)

मंजुभाषिणी ।—पितापि भृशं कष्टं गतः । (रोदिति) (क्षणं विचिन्त्य)
 व्रन्दनं त शोभते । आयातः कालो दृडसङ्कल्पस्य तपश्चारणस्य च । न
 विदुषा स्यान् मंजुभाषिणी काठिन्यव्रता । (गायति)—

मनीषिशिरोमणे प्रवासनिकेतने

क्रियतां मे वाञ्छास्मरणम् ।

वियोगदुःखतारणे ददातु दिने दिने

रतिनाथः काव्याह्वयनम् ।

चराकी वियोगिनी

सती मंजुभाषिणी

ध्रुवांत नैकवर्षं स्ववेणियत्रम् ।

त्वं हि प्रभो मदीयं भवैकत्रयम् ॥६१॥

(अश्रु निराकुर्वन्ती निष्कान्तां)

इति तृतीयोऽङ्कः

—निर्वासनदण्डं नाम—

(रामगिर्याश्रमे निपण्णः कालिदासः)

कालिदासः ।—निर्वासितस्य भेष्टमासा गताः तन्मम क्षीणीभूता नाश्रम-
कलेशात्तथा यथा प्रियाविरहतापेन । काननभूमिरत्र च स्मृतिसंकुला ।

“आरक्तक्रीडिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दलीमलिनगर्भैः ।

कोपादन्तर्वाप्से स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥”क१२॥

(अणं विचिन्त्य) परन्तु उज्जयिन्याः कोलाहलाद् दूरमागतस्य मे
काव्यनिर्माणस्य लब्धः पर्याप्तोऽवकाराः । समाप्तप्रायं कुमारसम्भवम् ।
जगतः पित्रोः प्रेमचित्रणम् अतीव दुष्करमेव । मया तु विचारितमेतद्
द्वयोः प्रगयत्य क्रमविकारौ मानवीयस्य अनुरूपः स्यादिति ।
मनुष्यकल्पना नरलोकप्रतिम् अतिक्रम्य कथं तु प्रवर्तते ? तथाहि—

“यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।”

नूनमहं जाने न कदापि मे रूपयत अमाहरो मुक्तकश्चरुलपनाया हेतो-

स्तथान्तरंगाद् वर्गनाच । नाहं सर्वज्ञ ऋषि र्यदमरागां क्रियाकलापम्
 अन्नश्चक्षुषा परिदृश्य प्रकृततथ्यं लभेयम् । न च विद्यते पृथमिन्द्रियं
 ज्ञानकारणं मम । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम् अलभ्यं च मादर्श-
 जनस्य कविधर्मवित्तमात्रस्य । तथापि मे दृढविश्वासो यद्देपा
 काञ्च्यारथना प्रीणयिष्यति दुर्गाश्रुतोपौ भक्तवत्सलौ ।

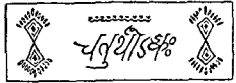
धर्मस्तु काव्यं मम नास्ति चान्यो
 वृत्तै हि कालं कलयाम्यतन्द्रम् ।
 गंगोर्मित्तानै रमते भृशं य-
 म्बुधः स भूयान् मयि चन्द्रमौलिः ॥५२॥

(विचिन्त्य) देवतात्मा हिमालयो नितराम् आकर्षयति मन्मानसम्
 अनुरागमिश्रितेन चमत्कारितेन । नगाधिराजस्य वन्दनमेव कृतमादौ
 मया कुमारसम्भवे । न जाने कदा शान्तिं लभेयं तस्य तुपारक्षिण्वे
 पुण्यासंगे इति । अहो !—

“भागीरथीनिर्गम्य सोकराणा
 वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
 यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरानै-
 रासेज्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥”क१३॥५

(ततः प्रविशति चरुचिः)

कालिदामः ।—वरुचे, अपि सम्पन्ना ते वन्दकलमूलमृगया ?
 चरुचिः । (महात्म्यम्) अथ किम् । परन्तु मृगगाशब्देन विशदीभवति
 ममान्नेपगम्य उद्देश्यमिति मन्ये ।

कालिदासः ।—(सस्मितम्) वाढम् । कौतुकार्थमेव भगितमीदृशाम् ।
 मृगयाकारिवन् तु प्रदर्शयसि त्वम् उत्साहं प्रत्युत्पन्नमत्तित्वं च ।
 तद्दहम् अवदं मृगयार्थीं वररुचिरिति । नाभिप्रेतो मया विप्रवरे
 दोषारोपः । भवतु, कीदृशं फलं लब्धं त्वया ? मा फलेषु कदाचन
 इत्यादि महाजनवाक्ये मम मनागविश्वासः सूच्यतेऽत्र । न तु
 अभीप्स्यते श्रद्धाहीनत्वं कदाचन । किं ते पीनोदरा पेटिका
 तिनित्तिङ्गीवदरिकासदृशैः पूणां फलान्तरै वा ?

वररुचिः ।—(सहास्यम्) वररुचे रुचिरीपधारुतरा । जम्बुर-रसाल-पनसैस्त्रै
 परिपूर्णा पर्णपेटिका । अपि सौरभं न लक्ष्यते भवता ?

कालिदासः ।—गन्त्रविषयेषु न मे सूक्ष्मेन्द्रियशक्तिस्तथा यथा स्यात् श्रवणोन्द्रिय-
 प्राह्ववस्तुषु । अपि भूयसी कुशलता तव घ्राणेन्द्रियकर्मणि ?

वररुचिः ।—न तादृशं नैपुण्यं चेत् कथं भवतः पदाङ्कमनुसृत्य रामगिरि-
 मागतः । न केनापि निर्वास्तितोऽहं न च कापि प्रतीक्षते मामुज्जयिन्यां
 पुनर्मिलनाय विरहविधुरा साश्रुनेत्रैकवेगी वाङ्मञ्जुला प्रेम्सी ।

कालिदासः ।—(निश्चम्य) किं वररुचिरपि मामीर्ष्यति भाग्यविमर्दितम् ?
 अहो ! सहसा स्मृतिसरण्यागता साभिमाना मञ्जुभाषिणी । चित्रा-
 वलिवद् दृश्यते मानसनेत्रेण प्रियायाः नित्याचरितम् ।

स्मरसि वररुचे किं ह्यिग्यशिप्रातटान्ते

विरलविहरणाया अंघ्रिचारं प्रभाते ?

किमुत कुतुकतोपं पुष्पितं नर्मशैलं

स्मरसि च निशि तस्मिन् काव्यचर्चाभिसारम् ? १३॥

वररुचिः ।—चाडम् । न वररुचि हृद्दयहीनः कृतत्रो वा । तथापि नार्हं
कातरतां गतो न च रोदिमि स्वप्नेऽपि विशालावियोगस्य हेतौः ।

कालिदासः ।—सखे, त्वमेव सुखी यतस्ते कामना परिमिता तथाभावश्च स्वल्पः ।

कामनेव तनुते कनकमृगी
स्वार्चिपा हि कुहकं हृदयरमम् ।
कल्पते न दृलनाय रभसिनी
तां वृणाति यदि नात्र तु मतिमान् ॥१४॥

तरुणवयाश्च त्वं न जानासि प्रणयपीडनम् असहनीयम् । परन्तु
मदर्थमेव राजसभाया आनन्दम् आदरं च विहाय वान्धवहीनं
निर्जनं वनान्तमिमम् आश्रितवान् आम्रकूटसानो ।

वररुचिः ।—न स बन्धुहीनो महाकवि रुद्रारात्मा कालिदासो यस्य सखा
गुरुश्च । त्वदर्थं जीवितमपि शक्नोमि त्यक्तुं का कथा राजधानी-
समादरस्य । किमिवोक्तं त्वया कुमारसम्भवे—

“मधुश्च ते मन्मथ साहचर्या-
दसायनुक्तेऽपि सहाय एव ।
समीरणो नोदयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुतारानस्य ॥”क१४॥*

अनादिष्टोऽपि तव सहचरो वररुचिर्लक्ष्मणो यथासीद् रामचन्द्रस्य ।
अहो ! कुमारसम्भवरूपस्य रत्नकोपस्य अहमेव असपन्नो भाण्डारिकः !
अनेन सदृशं कार्यं न भूतं न भविष्यति ।

कालिदासः ।—आनन्दोच्छ्वासस्तव सुतरां तोपयति माम् । परन्तु एतेन

कवीनाम् अन्येषाम् अनादरः कृतो मम च सृष्टिशक्तिरवस्ता इति ज्ञाप्यते व्यञ्जना । प्रशस्तिप्रमत्त, कथं भवति मे काव्यरचनस्य सूचनाकाल एव सौन्दर्यसृष्टे रूपासंहारः ? अद्यापि त्रीण्येव रचितानि काव्यानि येषु एकतमं नाटकम् अन्यच्च खण्डकाव्यम् अन्यतरच्च महाकाव्यम् । एतेभिरपि परितृप्तस्त्वम् ?

वररुचिः ।—वाङ्म । परन्तु जानामि ब्रह्मावनी शक्तिस्तव कहन्यपराणि काव्यानि प्रदास्यति विश्वजनेभ्य इति । निर्वासनकालश्च अत्रातीतप्रायः ।

कालिदासः ।—(नेपथ्याभिमुखम् अवलोच्य) वररुचे, पश्य पश्य खलु वप्रक्रीडारतं प्रेक्षणीयगत्रमिव आश्रिष्टसानुम् अम्बुदम् ! अद्य हि आपाडस्य प्रथमदिवसे ममान्तर्वाण्यस्य विरहाश्रुरूपेण धारापातो भविष्यत्येव । (सहसा विचलिताम्) —हा मञ्जुभाषिणि ! काव्यास्यादकारिणो रावयोर्गता हि ते दिवसा परमरमणीयाः ।

यश्चिताः कृन्क्ष्वाब्धाभि दिवसा म्तिमिराञ्जनाः ।

सञ्जाता मम शर्वर्यो ज्योत्स्नाहीना अरुन्तुदाः ॥५५॥

वररुचिः ।—न खलु न खलु रोदनं साम्प्रतं, सखे, गतप्रायं यदा निर्वासनवर्षम् । विलापश्च धीरम्य गौरथोपमस्य ते नितरां व्यथयति वररुचिम् अनुचितकर्माणम् । नासीद् युक्तं मया विशालासृते विमन्थनम् ।

कालिदासः ।—न त्वम् अपराध्यसि मे । सखे, मेघालोके मुखिनोऽपि चेतो भवत्यन्यथावृत्ति किं पुनः कण्ठाश्लेषप्रगथिनि जने दूरसंस्थे !

वररुचिः ।—न शक्यामि प्रबोधवचनम् उच्चारयितुम् ।

व्यासोहपन्ने चपलात्मनीह
 प्रशोधवाक्यं वदितुं यतिष्ये ।
 धीरोऽप्युदात्तो यदि भान्यदिग्धः
 स्वयं न जाने किम् सान्त्वनं वा ॥५६॥

यावद्दहम् उटजं गत्वा भोजनव्यवस्थां करोमि ।

(निष्क्रान्तः)

कालिदासः—स्थाने खलु वररुचिना निम्संगः स्थापितोऽहम् । अश्रुपातेन
 हृदयदाहं निर्वापयामि । (तूष्णीं स्थितः)

(क्षणात्पये उल्हास नेपथ्यं चावलोक्य)—

“आलोक्यति पयोदान् प्रवलपुरवातनर्तितशिरःशृङ्ग ।

केकागर्भेण शिखी दूरोन्ममितेन कण्ठेन ॥”क १५।१०

(सहसा)—दृतरूपेणागतो मेघोऽयं सुदर्शनो वारिमेदुरस्र । एनमेव
 प्रेयामि साकृतम् उज्जयिनीं प्रियासम्भापणार्थम् ।

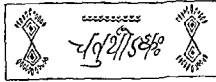
(कुटजपुष्पाणि दृष्ट्वा)

कलिनैः कुटजकुसुमै रस्यं रचयित्वा मेघदूतमाह्वये ।

(तथा करोति)

भोः विदुरन्माल जलद ! पुनरुत्सर्गकाना भुवनविदिते वंशे जातम्वं
 देवराजस्य च कामगतिं वार्तापह स्वमेघ । अतो विधिवशाद्
 बन्धुभ्यो विन्दिन्नोऽहं प्रार्थित्वं गत स्वयि । इन्द्रचारचर्चित,
 मन्मथानां चिरशरणं त्वमेव । धनपतिक्रोधात्प्रम्य मे सन्देशम्
 अलकापुरीस्थितां प्रेयसीं प्रापय ।

(ध्यानस्य स्तिष्ठति निमीलितनयनः)

“उत्पश्यामि द्रु तमपि सखे मत्प्रियार्थं थियासोः
कालश्रेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।
शुद्धापांगैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रद्युद्घ्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥”क १६॥*

(ततः प्रविशति वररुचिः)

कालिदासः ।—(स्वगतम्) कथिसख जीमूत, त्वय्युपनीते कुवेरनगर्धी
मन्निकेतनं यदि मे दयिता लब्धस्वस्सुखा स्यान्, तन्नूनं स्तनित-
विमुखो याममात्रं प्रतीश्रम्य । अतःरं स्वजलकणिकारीतलेन समोरेण
तामुत्थाप्य यच्छ तस्यै मत्कथितं सन्देशम् ।

“तामायुष्मन् मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
व्र या एवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अत्र्यापन्नः कुशलमचले पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं मुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥”क १७॥*

वररुचिः ।—कष्टं भोः । वन्धुर्मे तन्मयः सन् विलपति ।

कालिदासः ।—(स्वगतम्)—

“शब्दाख्येयं यद्रपि किल ते यः सखीनां पुरस्तान्
कर्णं लोलः कथयितुमभूद्दाननस्पर्शलोभान् ।
सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृश्यस्-
तामुत्कण्ठविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥”क १८॥*

वररुचिः ।—(स्वगतम्) संयोगो हि वियोगस्य संवृचयति सम्भवम् ।
 विरहेणापि परिवर्धते पुनर्मिलनस्य दीप्तोद्भासः । इदृशस्य महाकवे-
 र्विप्रयोग-विपादे च वीजाङ्कुरवन् तिष्ठति सम्भावना नवतरकाव्यस्यैव ।
 आदिकाव्यस्यापि जन्मासीत् किल वाल्मीकिः क्रौञ्चीकन्दनकानरस्य
 महति चेतसि हिमाद्रिस्नेहच्छायाश्रितस्य । दुर्लभं खलु सुखं जगति
 परन्तु न शोकः साम्प्रतं तस्य हेतोरेव ।

मुखे गते सुलभपदं महोतले
 न धीमता लघुमतिभिस्तु नन्दते ।
 दुरासदे भवति महाजनैरपि
 प्रलाप्यते किमपि मनोत्वाचनैः ॥६७॥

कालिदासः ।—(स्वप्नो भूत्वा) सखे वररुचे, आत्मानं विस्मृतवानहं क्षमम् ।
 मनसा विशालाम् उपेत्य प्रेयसी मदीयां प्राभापे श्येनै-
 र्मन्दाक्रान्ताद्धान्दसैः ।

वररुचिः ।—एतेन भवतः क्लेशोपशमो जातः । अथ तूर्णमेव मन्दाक्रान्ता-
 वृत्तेन काव्यमनवद्यं रचयतु सर्वार्थम् ।

कालिदासः ।—तथ्यमुक्तं त्वया । अद्यैव काव्यरचनम् आरभे, हितप्रिय-
 वादिन् ! राजराजस्य अनुचरः कश्चिद् यक्षः प्रतिनिधिर्मे भविष्यति ।
 उज्जयिन्याः पदं प्राप्स्यते कुबेरपुर्यालकया कल्पलोकेनैव । परन्तु
 पश्चिमध्ये उज्जयिनो च चक्रपथेनापि अभ्रदूतेन द्रष्टव्या । सखे, महद्
 दुःखमेव महाकाव्यस्य भवेत् प्रभवः एषा चिरन्तनी रीतिरिति
 प्रतिभाति मे ।—

हर्षमात्रं न क्वापि क्लृरते निश्रेयसकामिनां प्रपञ्चनिवृत्तये ;
कुत्र सृष्टं फल्लोश्च फेनकान् कल्याणकनिर्करं रसेप्सुवृत्तिकरम् ।...

वररुचिः ।—....

तीव्रदुःखं कारुण्यहेतुकं स्फूर्तं यदि मानसे महात्मनन्तु कथं ;
निन्वयः म्यान् काव्यामृतक्षरो वाल्मीकिमुखाद्यथा विनिर्गतश्च पुरा ॥१८॥

(विहस्य) समचिन्तना हि महामतस्काः ! मयापि मनसि भाषितम्
इदंशमेव क्षणपूर्वम् ।

कालिदासः ।—अथ किम् । परन्तु परिहासच्छलेनापि नात्मानम् उपहसितु-
मर्हसि । न खलु दीनमानसः प्रेमपीयूषपूर्णाचित्तो वररुचिः । वररुचि-
यन् भयन्मु सर्वयन्सुपु अमराक्षण्डरूपं धारयिष्यति वसुन्धरा ।

स्वर्गो रम्यः क्व भवति सखे कुत्र वा तन्प्रतीपो
मत्स्यं मृतं त्रिदिवमनिशं नारकाश्चेह वृत्ताः ।
मर्मस्थानि दहति मनुजान् रौरवेर्पात्रितान् हि
पुण्यप्रीति र्जन्तयति दिवश्चारुमत्रैव कान्तिम् ॥१९॥

वररुचिः ।—प्रपिनममृतं मुमधुरस्वचमा ! प्रीतोऽस्मि भूयिष्टम् अमृतस्यन्देनैव ।
आवयोराहारकालः समायातः । आगच्छतु सखिप्रियत्तापित्
क्षुण्णिवृत्तये ।

कालिदासः ।—क्य गना मे क्षुधा यावन् काव्यरचनातृष्णा मां वाधते ! नाहारं
करिष्यामि अद्य । याहि त्वमेकाकी भोजनाय । एष ते बान्धवस्या-
नुरोधो वर्षीयसश्च निर्देशः ।

वररुचिः ।—यथा निदिष्टोऽहं तथा करोमि । (निष्क्रान्तः)

कालिदासः।—नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रतेमिक्रभेग । दुःखं विना न
केनापि मुखमत्र लभ्यते । विरहपीडितस्य मे कदा तु मुखलाभो
भवेत् दिष्ट्या !

(ततः प्रविशति सानुमती)

कालिदासः।—(सस्मितम्)

आगच्छ वरदे देवि सानुमति सुलोचने !
वृत्तेनानुष्टुभा कुर्वे रूपस्य तव कीर्तनम् ॥६०॥

सानुमती।—(सभ्रूभंगम्) कथं दीनां माम् उपहसति भवान् ? नाहं वर्यदा
देवी परन्तु कृपाकणाकामा शैलदुहिता । आगताहं भवन्तं नमितुं
वाणीसुतमुवाच काव्यविन्दुम् आस्वादयितुम् ।

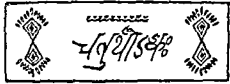
कालिदासः।—कदा प्रभृति सृह्यसि मन्मुखसम्बन्धानि वम्नूनि ?

सानुमती।—(लज्जा नाटयति) द्वयर्थकं वाक्यं कथं विधीयते ? पुण्याधर-
निभृतं काव्यरसमेव पानुमिच्छामि न तु किञ्चिद् अन्यन्
निगूढम् ।

कालिदासः।—(आत्मगतम्) शुद्धान्तदुर्लभम् इदं वचन्तु परमसरलाया
आरष्यकायाः । (प्रकाशम्) वरानने, सरदि ते रसनृपा कान्यास्वादेन
तर्पिष्यते । नवं काव्यं रचयामि अत्रैव ।

सानुमती।—कीदृशं काव्यं, महाकवे ? किं कुमारमभवद् अन्यदपि
महाकाव्यम् ।

कालिदासः।—न महाकाव्यं परन्तु रण्डकाव्यं मन्दाकान्तावृत्तेन । सन्नील-

मन्दगतस्तत्र प्रेरणां दास्यति मे । याम्यति मेचदूतो वार्तावहरूपेण
गुह्यरूपीम् अलकां नाम ।

सानुमती ।—कथंकारं नु सन्देशं वक्ष्यति चिराजीवो नरवाच्यवंचितश्च
तोयदः ? गोरेषा वंचितेव प्रतिभाति मे, आर्य !

कालिदासः ।—नानृतम् उच्यते सानुमत्या । क्व खलु धूमज्योतिसलिलमरुतां
सन्तिपातो मेघः क्व च पटुकरणप्राणिभिः प्राणगीयाः संवादार्थाः ।
परन्तु न ज्ञायते त्वया अनाप्तप्रेम्णा तरुण्या यद् विरहविधुरा जनाः
चेतनाचेतनेषु प्रकृतिकृपणा भवन्त्येव ।

सानुमती ।—नाहमद्यापि वालिकानभिज्ञा रभगी तु उद्विन्नयौवना । भवतु,
अपि विरहतापम् आत्मनः श्लोकैर्निराकरिष्यति भवान् ? नाहं
भाम्यहीना भवते लेशमात्रमपि चित्तोद्भासं दातुं शक्ता ।

कालिदासः ।—कथमेतत्, सानुमति लोचनलोभने ! न केवलमात्मनः परन्तु
निखिलनराणां वियोगिनां वैकुट्यं प्रकाशयामि कुवेरानुचरस्य
साहायकेन । शाश्वती वार्ता भविष्यत्येषा प्रोषितमर्तृकार्या ।

सानुमती ।—चातुरी नाधिगता मया न शक्नोम्यतः अपरेषां चतुरवाक्याना-
मर्थं ग्रहीतुम् ।—

न जाने यौवनं नीतापि शैलजा
खलानां चातुरीं ह्यद्भानि वै तथा ।
वचांसि व्यंजनागूहानि सर्वथा
कथं वा मन्मनो भुञ्जीत वाङ्मुने ॥६१॥

कालिदासः ।—नैषा चातुरी अन्तर्भावप्रकाशिका । किं न जानासि कविजने

हि अन्येषाम् अनुभूतिं प्रकटयति कल्पनाम् अवलम्ब्य इति ? यो हि मानसान्तरं विविश्य तद्वाचनाम् आत्मीयां करोति स्वानुभूतिवच्च तां वाङ्मयीं कर्तुं श्मः स एव रसिकानां चित्तेषु जनयति जनुरूप-
भावम् । हृदयान्तरप्रतिबिम्बजनकत्वं हि प्रेम तत्प्रकाशनं च कवित्वमेव ।

पक्षभ्यां कल्पनायाः प्रविशति खलु यो भिन्नहृदयं
स्वीकर्तुं चापि शक्त स्तदनुभवचयं मूकलपिनम् ।
सञ्जातैर्वाङ्मयैर्वै रसकरलसितैस्तैरनुभवैः
काव्यं सृष्टं कविश्च प्रणयमुखरितश्चौरकृतकः ॥६२॥

(सहास्यम्) कविन्तु भावचौर एव ।

सानुमती ।—(तिक्तहास्यं हसित्वा) जानेऽहम् ईदृशीन तस्करमुख्येन हृदयं मे
हृतम् अनवहिताया इति । रिक्ताहं प्रवंचिता च भाग्यमादिता । को
नु धर्माधिकारिकः शास्ति तथाविर्यं परुषपुरुषम् ?

कालिदासः ।—सानुमति कूरंवदै ! नापहतं केनापि ते चित्तम् । परन्तु
कदापि चेन् त्वया किञ्चिद् उपहतं तन्नूनं प्रत्यर्पितं सश्रद्धम् । कुमार-
सम्भवं महाकाव्ये हरनर्मसखीरूपेण सिंग मया त्वमेव । 7

सानुमती।—शान्तं पापम् । तुच्छा मानवी न कदाप्यहं जगद्रम्यया
तुलनीया । परन्तु प्रणययाचमाना स्यूलदेहधारिणी न यास्याम्यहं
काव्यादर्शात्वाद् लेशमात्रेणापि परिनोपम् । प्रेमणः प्रतिदानं प्रेम एव
न तु निगूढोपहास इति मन्ये मन्धीरहम् ।

कालिदासः।—मुचरिते, न जातु उच्छिष्टम् उपयुज्यते उपहारत्वाय । यदर्पितम्
अन्वयै तन्न मद्धीनम् । पुष्पचापादपि निश्चितः शरो नायाति
पुन ज्यासंयोगाय । विपादस्यातो विद्यते न कारणं न च दोषारोपस्य ।
सर्वथा क्षमाहोऽयम् अनाचरितगर्हितो जनः ।

सानुमती।—कथं तत् त्वया प्रश्रयो दत्त शिचरेण ? कथं च दर्शितानि
विविधानि स्नेहचिह्नानि ? कथं न वारितं मद्गमनम् उपसि सायं
च ? किमर्थं भाषिताहं गद्गदेन वचसा पुष्पवीथिकासु तथा
निभृतदरीपु शैलशिखरेषु निर्जनवर्त्मसु च ? कस्य कृते च सृष्टा
मच्चूर्णकुन्तला दत्तानि च कवरे कांचनकोरकाणि कम्पितकरेण ?
कीदृशमिदम् आचरितं काव्यकीविदरत्नस्य ? अंबुनावस्थायां विनष्टे
मति प्रणयप्रसूने न सम्भवति कर्कशकरम्पशौ न च यश्चनदाहतापः ।
को भाषयति मामकं परितापं केन च निर्व्याप्यते क्लेशरुपानलस्तुपार-
शीतलेन हस्तेन ? आदौ अस्माहिते पश्चाद्वहेलिते ममानुरागे
नृशंसत्वमेव प्रकटितं त्वया । का हानिः कृता मया त्वदीया
यद्दहम् इत्थं विप्रलब्धा विप्रकृता च ? अपि त्वं श्लोकमन्यं
रचयित्वा मां सान्त्वयितुम् उपक्रमसे काव्यविदपिनश्च नवनरफलं
प्रदर्शयसि ?—

हि अन्येषाम् अनुभूतिं प्रकटयति कल्पनाम् अवलम्ब्य इति ? यो हि मानसान्तरं विविश्य तद्भावनाम् आत्मीयां करोति स्वानुभूतिवन्न सा वाङ्मयीं कर्तुं क्षमः स एव रसिकानां चित्तेषु जनयति जनुरूप-भावम् । हृदयान्तरप्रतिविम्बजनकत्वं हि प्रेम तन्प्रकारानं च कवित्वमेव ।

पञ्चाभ्यां कल्पनायाः प्रविशति खलु यो भिन्नहृदयं
स्वीकर्तुं चापि शक्तः स तदनुभवचयं मूकलपितम् ।
सज्जातैर्धाङ्मयैर्वै रसकरलसितैस्त्वरनुभवैः
काव्यं सृष्टं कविश्च प्रणयमुखरितश्चौरकृतकः ॥६२॥

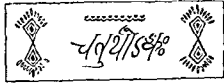
(सहास्यम्) कविस्तु भावचौर एव ।

सानुमती ।—(तित्कहास्यं हसित्वा) जानेऽहम् ईदृशेन तात्करमुख्येन हृदयं मे हृतम् अनवहिताया इति । रिक्ताहं प्रवंचिता च भाग्यमदिता । को तु धर्माधिकारिकः शास्ति तथाविधं परूपपुरूपम् ?

कालिदासः ।—सानुमति क्रूरं वदे ! नावहृतं केनापि ते चित्तम् । परन्तु कदापि चेत् त्वया किञ्चिद् उपहृतं तन्नूनं प्रत्यर्पितं सप्रहृत्म् । कुमार-सम्भवे महाकाव्ये हरनर्मसखीरूपेण हि चित्रिता मया त्वमेव ।—

“लप्रद्विरेफं परिभूय पद्मं
समेपलेखं शशिनश्च विम्बम् ।
तदाननधीरलकैः प्रसिद्धै-
रिचच्छेद् सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥”क १६॥*

सानुमती ।—शान्तं पापम् । तुच्छा मानवी न कदाप्यहं जगदम्बया
तुलनीया । परन्तु प्रणम्याचमाना स्थूलदेहधारिणी न यास्याम्यहं
काव्यादर्शत्वाद् ऐशमात्रेणापि परितोपम् । प्रेमूणः प्रतिदानं प्रेम एव
न तु निगूढोपहास इति मन्ये मन्दधीरहम् ।

कालिदासः ।—मुचरिते, न जातु उच्छिष्टम् उपयुज्यते उपहारत्वाय । सदर्पितम्
अन्वस्यै तन्न मदधीनम् । पुष्पचापादपि निश्चितः शरो नायाति
पुन ज्यासंयोगाय । विपादस्यातो विद्यते न कारणं न च दोषारोपस्य ।
सर्वथा श्रमाहोऽयम् अनाचरितगर्हितो जनः ।

सानुमती ।—कथं तत् त्वया प्रश्रयो दत्त शिचरेण ? कथं च दर्शितानि
विविधानि स्नेहचिह्नानि ? कथं न वारितं मदागमनम् अपसि सायं
च ? किमर्थं भाषिताहं गद्गदेन वचसा पुष्पवीथिकासु तथा
निभृतदरीपु शैलशिखरेषु निर्जनवर्त्मसु च ? कस्य कृते च सृष्टा
मच्चूर्णकुन्तला दत्तानि च कवरे कांचनकोरकाणि कम्पितकरेण ?
कीदृशमिदम् आचरितं काव्यकीचिद्वरस्य ? अंकुरावस्थायां विनष्टे
मति प्रणयप्रसूने न सम्भवति कर्कशकरस्पर्शो न च वञ्चनदाहतापः ।
को मापयति मामकं परितापं केन च निर्व्याप्यते क्लेशतुपानलमुपार-
शीतलेन हस्तेन ? आदौ उन्माहिते पश्चादवहेलिते ममानुरागे
नृशंसत्वमेव प्रकटितं त्वया । का हानिः कृता मया त्वदीया
यदहम् इत्थं विप्रलब्धा विप्रकृता च ? अपि त्वं श्लोकमन्यं
रचयित्वा मां सान्त्वयितुम् उपक्रमसे काव्यविद्वपिनश्च नवतरफले
प्रदर्शयसि ?—

रक्ष मां रक्ष पवित्रचारिणीं
 पुण्यपोषाय छलात्मशासनक
 (साध्वसापन्नां हि) त्रायस्य मामुचितकारिणीम् ॥६५॥
 (गायन्त्येव निष्क्रान्ता)

कालिदासः ।—अनार्यं नूनं कृतं मया यदेतां वनत्रालाम् ईदृशम् अपीडयम् ।
 भार्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ! तथापि—

चंक्रम्यन्ते जलदसरसि हंसा रम्यं
 वक्रं चांशु नभसि लसति सौमिन्याः ।
 इन्द्रोः शृङ्गं विकसति खलु कान्त्या जिह्वं
 प्रेम्णाः क्रान्तिः किमिय हि कुटिला कामिन्याः ॥६६॥

हृदयव्यापारेषु नारीणां शिखरिक्तपटुत्वं प्रदर्शितमधुना सरलचित्तया
 शैलाङ्गनया अपि । परन्तु किमत्र चित्रम् ? मानसराज्ये मनोभवस्य
 प्रभुत्वम् एकातपत्रमेव ।—

त्वमसि निखिलपा मदन मनसिज
 जयसि युवमनो नयनजधनुषा ।
 विशिखकृत्रकिणो हसति मिपरुषा
 किमपि निपुणता हृदयरणसृजः ॥६७॥

(ध्यात्वा)—हा मञ्जुभाषिणि, न जाने कीदृशीम् अवस्थां गत्वा त्वम्
 आपादमासे अधुनेति । प्रियतमे !

आगते माधवे कूजनं श्रोतुकामाऽवला प्रायशः
 कम्पतेऽप्याशया श्यामलाभो विहंगो यदा दृश्यते ।
 कीदृशं लभ्यते श्रोत्रयो वा हृदो वा तथा मुग्धया
 मोदनं यद्यहो रौति तारस्वरं कर्कशः काकलः ॥६३॥

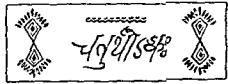
कालिदासः ।—अविचारः खलु कृतो मां प्रति ।—

स्थानकालपात्रभेदं नो जानाति मन्मथो
 वश्यतां कथं नु नेप्यासि प्रेमार्तमानसम् ।
 को हि प्रस्तारेण शक्नोति श्रोतांसि बाधितुं
 रंहसा प्रयाति रेवासौ वातोर्मिक्त यदा ॥६४॥

अपि विरमवचनेन प्रीतिरभविष्यद् आदितस्ताव ? आत्मन
 स्तारूप्यं लावण्यं च अपालम्भस्य न तु बन्धुजनाद् विताडितं
 कालिदासम् ।

सानुमती ।—कथं त्वां तर्केण पराजेतु शक्नोति विद्याहीनेयम् अवला ? विद्
 मम निष्कल्योवनं धिक् च मे निष्कुरनियतिम् ! (गायति)—

हन्ति हा हन्त अनम्बधारिणी
 तीश्रृणयप्येन वनान्तचारिणी
 यूथहीनां सासंगीमेव निष्कल्यजालकः ।
 प्राग्नाशय भवेन रोदनं
 यं मृत्वा तु कृतं धनुर्धनं
 कुत्र यानो मन्दापीडः स दोनजनपालकः ।

रक्ष मां रक्ष पवित्रचारिणीं
 पुण्यपोपाय छलात्मशासक
 (साध्वसापन्नां हि) त्रायस्य मामुचितकारिणीम् ॥६५॥

(गायन्त्येव निष्कान्ता)

कालिदासः ।—अनार्यं नूनं कृतं मया यदेतां वनवालाम् ईदृशाम् अपीड्यम् ।
 भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ! तथापि—

चक्रम्यन्ते जलदसरसि हंसा रम्यं
 यक्रं चांशु नैभसि लसति सौदामिन्याः ।
 इन्द्रोः शृङ्गं विकसति खलु कान्त्या जिह्वं
 प्रेम्णः क्रान्तिः किमिव हि कुटिला कामिन्याः ॥६६॥

हृदयव्यापारेषु नारीणां शिश्नारिक्तपटुत्वं प्रदर्शितमधुना सरलचित्तया
 शैलाङ्गनया अपि । परन्तु किमत्र चित्रम् ? मानसराज्ये मनोभवस्य
 प्रभुत्वम् एकातपत्रमेव ।—

द्यमसि निखिलपा मदन मनसिज
 जयसि युवमनो नयनजघनुषा ।
 विशिखकृत्किणो हसति मिपरुषा
 किमपि निपुणता हृदयरणाम्जः ॥६७॥

(ध्यात्वा)—हा मञ्जुभाषिणि, न जाने कीदृशीम् अवस्थां गता त्वम्
 आपादमासे अधुनेति । प्रियतमे !

“शापान्तो मे भुजगशयनाद्दुस्थिते शार्ङ्गपागौ
शेषान् मातान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगगिनं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरश्चन्द्रिकासु क्षरासु ॥”क २०॥*

(निष्क्रान्तः)

—इति चतुर्थोऽङ्कः—

रामगिरिवासो नाम

(सप्तभासद् विक्रमादित्यः)

वन्दिनः ।—(गायन्ति)—

जयतु जयतु विक्रमनृपतिः
 धराधिपतिः !
 समरनिपुणोऽरिशासनः
 धृतशरासनः
 विराजते रविममो विक्रमे ।
 जयतु हि शरणागतजनकः
 यथा जनकः
 कविजनसखो यरोधनः
 शशकलाञ्छनः
 जयाय य क्षिमुवनं चक्रमे ।
 जयतु मुनिनन्दितो गुणिवन्दितो
 मनुजरंजनो दनुजगंजनः सुरतिः !
 चिरायुषा रम्यतां कृपात्मना गृह्यतां
 कृताञ्जलि रेपा प्रणतिः ॥६८॥
 (निष्क्रान्ताः)

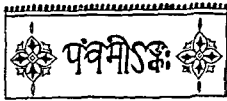

विक्रमः ।—(सनिःश्रासम्) अतीतं कालिदासस्य निर्वासनगमनदिनाद्
 वर्षमेकम् । यदा सोऽत्र विराजते स्म तदा खलु राजसभा कविगुञ्जितेन
 भ्रमरैर्मधुचक्रवन्मुखरिता आस्त । अधुना तु मूकीभूतप्रायाः कवयों
 विपण्णाश्च तिष्ठन्ति सर्वे पण्डिताः । अहो ! एकस्य हि कविरत्नस्य
 अभावात् सान्द्रतमसावृता जाता सभामण्डली चन्द्रदीनं यथा
 सतारकमपि आकाशम् । गतानि तान्यस्माकम् आनन्दपूरितानि
 दिनानि जीवनं च वञ्चितं काव्यमुधारसात्वादनात् ।

न चकास्ति विडम्बित-काव्यरुचि-
 र्न च भाति मनागपि रत्नसभा ।
 कविना हि गतेन तु पुण्यगिरिं
 क्व नु हन्त हृतं मम चित्तरत्नम् ॥६६॥

विदूषकः ।—सखे, भवता एकस्य हि रत्नस्य पस्थानं गदितं परन्तु वररुचिश्च
 कालिदासेन सह उज्जयिनीं तस्याज ।

विक्रमः ।—सत्यमुक्तं त्वया । अपि तु, मन्दारक, राहुमस्ते तपने प्रहणश्रुते
 केन खलु चन्द्रस्यापि अभावस्तथा तारकाणां च उपस्थितिर्लक्ष्येते ?
 तथाप्यहं नितरामेव प्रीनोऽस्मि कालिदासेन साधं वररुचेर्गमनेन ।
 सम्पदि विपदि च यः सहायो भवति स खलु सत्या समप्रागः ।
 तयोः सौहार्द्यमतीव चित्तमाद्भि ।

राजद्वारं निवसति यदा कालिदासः कवीन्द्र-
 न्तस्य दुःप्रत्या विलसति सभा विक्रमार्कस्य जोषम् ।
 वन्द्युस्तस्य प्रियवररुचि द्वेषहीनो रसज्ञः
 सख्यं रम्यं समद्दययो दुर्लभं मर्त्यधाम्नि ॥७०॥

विदूषकः ।—तथापि द्वौ निर्वासितौ नियतिक्रूरतया ।

विक्रमः ।—काटिन्यम् आश्रितं मया तन्काले । अत्र च मे प्रियदुहिता
 मञ्जुभाषिणी यौवनेऽपि सर्वाभराणि अपास्य वैराग्यशोभि कापायं
 घृतयती । मलिनं वदन्नमलिनं तस्याः भृशं व्यथयति मे कृन्कद्दयम् ।
 तथापि न मन्ये मदाचरणं विचारमूढमासीद् इति ।

यथा कीटकैस्तु प्रभिन्नेऽरविन्दे
 न देवार्चनार्यां गृहीतं तदर्हैः ।
 अपत्ये प्रयाते तथा दौर्मनस्यं
 परित्यज्यते तन् सदार्थेण पित्रा ॥७१॥

क्षपणकः ।— कदापि न भवता नयाधीशेन कृतोऽन्वायः । आत्मनः कर्मणः
 फलं सर्वैरुपभोक्तुं युज्यते ।

धन्वन्तरिः ।—अथ किम् । अपितु कालिदासविरहेण भवतो हृदये जाता आवि-
 रेव । नैषा आयुष्टुं द्विकारिका । अतो विस्मरणम् आश्रयतां, महाराज !

विक्रमः ।— तदात्मानमपि विस्मरेयम् ।

विदूषकः ।—मोदकादीनां मिष्टान्नानां महाभोजो यदि आयोज्यते तन्महा-
 राजस्य मनो विषयान्तरे मग्नो भवेत् । रसनामोदश्च रसत्वेन चित्तं
 नितरां प्रीत्या सन्तापनाशाय प्रभवति ।

विक्रमः ।—यो वै वैद्यः स वै आरोग्यकल्पः ! अपि तु विषयेऽस्मिन् वैद्य-
राजेन धन्वन्तरिणा किं निदानं विधीयते ?

धन्वन्तरिः ।—न खलु मोदकाशनम् । महामनसे न तथा रोचन्ते मोदकानि
यथा मन्दारकाय नामौदरिकाय । विसृष्टशसंयोगः संघट्टमेव जनयति
स्वास्थ्यहानिं चावाञ्छनीयम् । परन्तु मृगया दिम्बिजयो वा नूनं
करिष्यति हृदयविनोदम् आधिनाशं च । अपि च—

राजन्वानां प्रमोदाय चार्तिनाशाय शर्मदः ।

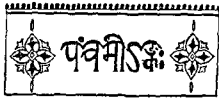
विग्रहो नितरां श्रेयान् मृगयादेरिति स्मृतेः ॥७२॥

विक्रमः ।—नाहमधुना उत्सहे मृगयाव्यसनाय । तद् दिम्बिजययात्रैव सूच्यते
सर्वथा ।

क्षुण्णकः ।—उभयं तु प्राणिनाशकारकम् । अतः कृपार्गेवेन विक्रमार्केण
परिहार्यं मन्ये । अपि च मानववधात् पशुहननं वरम् ।

अमरसिंहः ।—कथमेतद् उच्यते ? प्रबलपराक्रमो विक्रमादित्यो नाद्यापि
सन्न्यासम् अबलम्बितवान् । चिरं चेत् तरवारिः कोपवद्वृत्तिप्लेत्
तत्तस्य धारा मालिन्बमेति । अरातिवेष्टितश्च अबन्तिदेशोऽयम् ।
विशालापुरी राजधानी तथा रिपुचरैः समाकीर्णा मक्षिकाभि र्यथाप्र-
फलं सुपक्वम् । धर्माह्वे शत्रुनिधनं परमपुण्याय कल्पते न तु कल्मष-
कर्मणे । अतोऽहं ब्रवीमि राजेन्द्रेण दिम्बिजयाभिधानम् एव
क्रियतामिति ।

वराहमिहिरः ।—साधु साधु अमरसिंह शौर्यकेशरिन् ! दैवमनुकुल्यम् इदानीं
विक्रमं प्रति, पौरुषं च तम् आजन्मन आश्रितम् । दैवपौरुषेययो-

मणिकांचनयोगे सति को बाधते नु उज्जयिनीदैवतम् ? दिग्विजय-
परिक्रमा नूनं शुभं विजयं च दास्यति । नास्त्यत्र सन्देहलेशोऽपि ।

विक्रमः ।—सेनापते धीरसेन, तत् क्रियतां सत्वरं पर्याप्तम् आयोजनं
रणयात्रायाः ।

सेनापतिः ।—यदाह्वापयति देवः । शरत्कालः समायातो यो युद्धाभियानाय
प्रशस्तः । पूर्णव्यवस्थां करोम्यंजसा चतुरंगसेनाभिः । दिग्विजये
समाहिते यास्यति श्रीमन्महाराजो राजचक्रवर्तित्वम् । मन्त्रये शीघ्रं
रणाविशारदः साकम् । सर्वत्र विजयतां विक्रमधर्मां विक्रमार्कः !

(निष्क्रान्तः)

शंकुः ।—रत्नाकरो विक्रमो न तु केवलं कविजनानाम् आश्रयः शूरसेनान्यामेव
च नेता । कः शक्यति तं वारयितुं महाघोरे विग्रहे अनीकिनीवेष्टितमपि ?

अवन्तिकानाथो रत्नकण्ठो हुजेयविक्रमार्को

रणांगनं यावत् सम्प्रयातो दीप्तमयूखमालः ।

विलीयते तावन्नूनमार्जो द्राङ् मृगतृष्णिकावत्

प्रलम्बिता छाया व्यूहरूपा शत्रुदलैः करालैः ॥७३॥

घटकाररः ।—दिग्विजयान्ते राजसूयकतुं किं करिष्यति राजाधिराजः ?

वेतालभट्टः ।—अश्वमेध एव न तु राजसूयः क्रियेत विजयानन्तरम् । यद्वाध्वो
यास्यति सर्वासु दिक्षु । यस्तु वाजिनम् अवरोत्स्यति स एव समूलघातं
हन्त्यप्रयते प्रचण्डाहवे । अश्वे च राजधानीं प्रत्यायाते यज्ञोऽनुप्रातव्यः ।

(ततः प्रचिराति वररुचिः)

वररुचिः ।—अभिवाद्ये राजचक्रवर्तिनम् । जयतु कविजनवल्लभः !

विक्रमः ।—भोः वररुचे ! अपि ते कुशलम् ? दैवप्रेरितोऽसि एव त्वमधुना ।

कुत्र खलु तिष्ठति सखा ते महाकविः कालिदासः ?

वररुचिः ।—अपि महाराजः स्मरति कविश्रेष्ठं निर्वासनदण्डितम् ? दण्डकाले
दिष्ट्यातिक्रान्ते पुनरागत स्तत्रभवान् विशालानगरी सौजन्यविशालाम् ।
तिष्ठति रहसि स दीनकुटिरे काव्यरचनलितः ।—

निर्वासनान्ते प्रत्येति दीर्णहृदयो राजते चोजयिन्याम्
अज्ञातवास स्तस्थात्र पर्णकुटिरे पेशलातिथ्यशीले ।
विस्मयतेऽहो वित्तेश्वरस्य महती क्रूरा चित्तदीना
दृष्ट्वा महत्त्वं रिक्ताश्रितं चिरधृतौ मालवानां नगर्याम् ॥७४॥

विक्रमः ।—कथमेतत्, वररुचे ! मालवाधिपो न कदापि कार्पण्यदोषोपहतः ।
वद भटिति वद कुत्र विराजते कविप्रवरः । इच्छामि तं संयातु-
मद्यैव ।

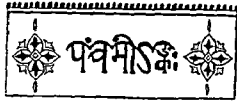
वररुचिः ।—न प्रकाशितव्या मया तदावासवार्ता विना तस्यैवानुमतिम् ।

विक्रमः ।—नेदं । युज्यते त्वयि, वररुचे, नित्यप्रियकारिन् ! अयमहम्
उज्जयिनीपति रादिशमि त्वा तदवस्थानोदन्तदानाय । न पाल्यते
ममाज्ञा मामकेन रत्नेनापि ?

वररुचिः ।—प्रजायत्सल, भवतैव विहितमेतद् यत् सर्वेऽपि स्वसद्गानि स्वच्छन्दं
स्थातुं शक्नुवन्ति । कुत्रायसरो नियमलंघनस्य येन केनापि का कथा
पुनः स्वयं नियन्तुरेव ?

नियमलंघनं कर्तुं नियन्ता चेद् व्यवस्यति ।

धर्मस्य केननं केन मन्यते रथलाङ्गनम् ॥७५॥

विक्रमः ।—श्रुतिक्रमाश्च सन्ति निखिलनियमानां प्रमाणीक्रियन्ते च ते तैरेव । परन्तु न जानु काङ्क्ष्यते मया तद्वार्ता तन्पूर्वनाय अपिच संवर्धनाय हि । अतः खलु ममानुरोधः पालनीय एव ।

वररुचिः ।—अत्र विषये कालिदासस्यैव अभिमतं लक्षणीयम् । शिरसि धारयामि त्वादेशं सदैव । न कुप्यतां मह्यं महाराजेन नीतिज्ञेन इति मे सनिर्धन्वोऽनुरोधः ।

विक्रमः ।—न जानासि किं यन्मम चरा भ्रमन्ति सर्वत्र रात्रिन्दिवं संवादा-
हरणाय ?

निगूढतमानपि सन्देशचयान् विमूढ

कर्णोजपा मे सर्वत्र गन्तुकामाः ।

प्रवानसमाः खलु सौगन्ध्यमिवाहरन्ति

कुवाधिरोते गुप्तः स राजदृष्टेः ॥७३॥

परन्तु त्वापचेष्टनं नियतम् असांम्यतम् ।

वररुचिः ।—किं करिष्यसि महाकवे र्वावया ? स खलु काव्यरचनमग्रे वाह्यज्ञानरहितश्च । अपि च न रोचते तस्मै राजानुग्रहः ।

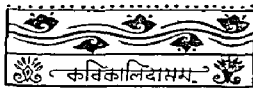
सूर्यभास्त्रा दिनं यद् गतं क्रन्दसीरञ्जनं

वर्षगात्रं तथा पुण्ड्रं सेन्द्रचापाध्रितम् ।

दुःखसान्द्रं तमो हन्यते येन चित्तांशुना

चन्द्रकान्त्यै न वाञ्छा तयोः स्थास्रवे वा न वा ॥७४॥

क्षम्यताम् एष वचनोच्छ्वासः । नाभिप्रेतो भवन्तं प्रति स्तोत्रेणापि
अनादरः ।

विक्रमः ।—निष्कहणं गहितं च वाक्यमिदम् । अप्येतन् तव स्ववाच्यम् उत
त्वन्मुखेन कालिदासभणितम् ?

वररुचिः ।—रूढा वाङ् न भवेत् कदापि कालिदासस्य न च तेनायमन्यते
भवान् । मन्मुखाच्च महता दुःखेनैव स्मृतम् एतादृशं वचनम् ।
नेष्यते कदापि मया रत्नाश्रयस्य विगर्हणम् ।

विक्रमः ।—मम रोषामिश्च परमविपादान् मन्दीभूतो नोचेत्...

वररुचिः ।—अनुतप्तोऽहं भूयिष्ठं, महाराज दाक्षिण्यभूयिष्ठ ! क्षम्यतां वन्धु-
स्नेदाद् भवतृप्रश्रयाच्च विनिर्गतं रूढं वचनम् ।

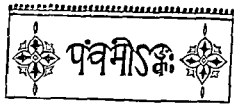
विक्रमः ।—एतच्च विचिन्त्यता यत् कालिदासोऽपि मेऽपराध्यति स्म ।—
स्वाधिकारप्रमत्तो यः शिक्षादानच्छलेन हि ।

मनोऽहरन् स्वशिष्यायाः कुत्र तेन समः शठः ॥७८॥

वररुचिः ।—राजन्, मार्जनां भिक्षे वाचालतायाः । परन्तु कालिदासो न
मन्यते आत्मानम् अपराधिन्म् । नासीत् स स्वाधिकारप्रमत्तः ।
राजदारिकां काव्यरचनाविषये पारदर्शिताम् अनयदेव । प्रणय-
व्यापारेषु च हृदययुगलं राजाभिरुचिं नापेक्षते । तदवाञ्छनीयं स्यात्
धनगर्वितस्य न तु कदापि गहितम् ।

विक्रमः ।—भवतु, व्यधितोऽहं भृशम् । ध्व तिम्रति स आत्मगौरवस्फीतः ?

वररुचिः ।—विनयावन्तो गुरुजनान् प्रति परमश्रद्धाशील एव कालिदासः ।
सन्तप्तः सन् विराजते कस्याश्चिन् मालिन्याः गेहे । उज्जागन-स्थिते
मालंचे आराधयति च वाग्देवीं नित्यनवकाव्याजलिना । रचितं तेन
खण्डकाव्यम् अपूर्वं मेवदूतात्यम् । लिपन्नाम्ने कुमारसम्भवं महा-

काव्यम् । परन्तु मालिनीसख्या विरूपां समालोचनां श्रुत्वा न समाप्तिं नेष्यति तन्काव्यम् ।

विक्रमः ।—कथमेतन् ? अपि माल्यरचयित्री काव्यकलाया योम्या विचारिका ?

वररुचिः ।—को ज्ञातुं शक्नोति तस्याः काव्यविचारशक्तिं भूयसीम् । जगत्पित्रोः रहस्लीलावर्णनं न कदापि कर्तव्यम् इति उक्तवती सा । कालिदासरच लज्जया काव्यसमापनाय न चेष्टते । अहमपि तस्या विचारस्य औचित्यं प्रशंसयामि । महाकाव्यं कुमारसम्भवं स्थास्यति विरासम्पूर्णमेव । तथापि पश्यामि नात्र विपादकारणम् ।—

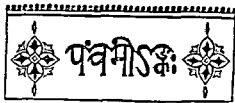
कलापूर्णश्चन्द्रो भवति त्रिलोककान्त-
स्तमिस्राच्छन्नाया रजने रपाम्य दैन्यम् ।
तथाप्युह्लासो हि क्रियते जनेन नित्यं
तृतीयावालेन्दु र्मधरो यदा तु दृष्टः ॥७६॥

विक्रमः ।—किमन्यन् काव्यं रचयन्नास्ते स इदानीम् ?

वररुचिः ।—विक्रमोर्वशीयं नाटकमपि रचितं यस्मिन् उर्वशीपुरुवरसोः प्रेम वर्णितम् ।

विक्रमः ।—कथमेतादृशं नामकरणम् ? अन्ति किं तस्मिन् विक्रमनामा कश्चन नायक उपनायको वा ?

वररुचिः ।—(सस्मितम्) न कश्चिदस्ति विक्रमो नाम्ना । विक्रमेणैवार्जिता दयिता उर्वशी इति व्यंजना अभिलष्यते । महाराजस्य विक्रमारुहस्य नाम प्रति इर्गितम् अन्ति चेति मन्यन्ते अलंकारशास्त्रज्ञाः ।

राहुप्रासविमोचनस्य परतरचन्द्रो हि भास्वतरो
 लीनांकस्तनुते करं मुलतितं नीलाम्बरानन्दकम् ।
 शापान्ते कविकालिदास उदितो ज्योति स्ननोत्यालये
 काव्यानां च तथा सुरोचननया कुर्वन्मनोह्लादनम् ॥८१॥

मंजुभाषिणी ।—(स्वगतम्) हा मे मन्दभाग्यम् !

कोकिलो नय्यरसं लिप्सु नित्यं प्रमत्तचित्तो
 मंजरीश्चुम्बति पर्याप्तं कप्रा मधुद्रु मस्य ।
 मोदते प्रेमपरागे नो दीनः स्यनैकवित्तो
 हा पिकं निष्ठुरकर्मणं हा हन्त मे कविम् ॥८१॥

भवतु । (प्रकाशम्)—का च वार्ता वाहिता एतन्मभामण्डले
 परभृतवान्धवेन ? यायावरवृत्तेः स्थिरनिकेताध्यस्तनं सर्वेषां प्रीतये
 एव कल्पते ।

वररुचिः ।—कामं मधुप इव रत्नप्राही सत्त्वा मे न तु भ्रमरस्य यायावरवृत्ति-
 रवलम्बिता तेन शीलवमुना । तन्कामनाया अरुन्धती एकैव वर्तते ।

मंजुभाषिणी ।—(लज्जां नाटयति) अपि त्वदात्मजनेन प्रार्थिभ्यो दर्शनं
 दीयते ?

वररुचिः ।—सर्वान् अर्थिनः प्रति स सद्वैवानुकूलः, का कथा आत्मीयजनस्य ।

तस्यैव वरदात्री मधुरवचना अस्मिन्नेव नगरे विद्यते । विफल-
 मनोरथोऽपि न कदाच स हीनम्मन्यतां गच्छति । उक्तं तेन हि
 मेघदूते काव्ये—याच्ना मोघा वरमधिगुणं नाथमे लब्धकामेति ।

विक्रमः ।—(सनिश्चासम्) अहो न विस्मृतोऽयं क्रूरकर्मा प्रेमाकरेण महा-
कविना । तत् कथं न सम्भाषे तम् ?

वररुचिः ।—कवेरनुमतिं लब्ध्वा पुनरेष्यामि महाराजसमीपम् ।
(ततः प्रविशति मंजुभाषिणी)

मंजुभाषिणी ।—(विक्रमं प्रति) नमामि महाभागम् ।—(जनान्तिकम्)
आर्यं वररुचे, कुतो भवानागतः अकस्मात् ?

वररुचिः ।—(स्वगतम्)—

“भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
तन्सन्देशैर्द्वयनिहितै रागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोपिताना
मन्द्रस्त्रिग्वध्वनिभिरवलापेधिमोक्षोन्मुकानि ॥”कर१॥*

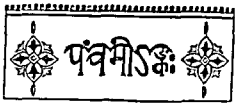
मंजुभाषिणी ।—कथं भवान् तूष्णीमास्ते ? किमहमपि जातानादरणीया
त्वद्बन्धुजनस्य निर्वास्तनम्य हेतोः । को दोष आसीन्मम ?

वररुचिः ।—श्रम्यताम् अधमोऽयम् । भवतो म्लानकान्तिदर्शनाद् अहमपि
आत्मविस्मृतोऽभवं विभूढश्च । आवयो निर्वास्तनदशा हि विगताधुना ।
रामगिरिस्थान् सीतापदरेणुणूताद् आश्रमाद् द्वावपि समायातौ
उज्जयिनीम् ।

मंजुभाषिणी ।—सत्वरं कथय क्वत्र तिष्ठति सखा ते कालिदासः । --

वररुचिः ।—अलमुन्कश्या । नगरीपान्ते पुष्पिताप्रानामन्या मालिन्या भवने
वर्तते शापमुक्तो महाकविः ।

राहुप्रासविमोचनस्य परतश्चन्द्रो हि भास्वतरो
 लीनांकस्तनुते करं मुलहितं नीलाम्बरानन्दकम् ।
 शापान्ते कविकालिदान उदितो ज्योति स्तनोत्पालये
 काव्यानां च तथा सुरोचनया कुर्वन्मनोह्लादनम् ॥८०॥

मंजुभाषिणी ।—(स्वगतम्) हा मे मन्दभाग्यम् !

कोकिलो नय्यरसं लिप्सु नित्यं प्रमत्तचित्तो
 मंजरीश्चुम्बति पर्याप्तं कम्पा मधुद्रु मस्य ।
 मोदते प्रेमपरागे नो दीनः स्वनैकवित्तो
 हा पिकं निष्ठुरकर्माणं हा हन्त मे कविम् ॥८१॥

भवतु । (प्रकाशम्)—का च वार्ता वाहिता एतन्सभामण्डले
 परभृत्यान्वधेन ? यायावरवृत्तेः स्थिरनिषेताध्यसनं सर्वेषां प्रीतये
 एव कल्पते ।

वररुचिः ।—कामं मधुप इव रजग्राही सक्त्वा मे न तु भ्रमरस्य यायावरवृत्ति-
 खलम्बिता तेन शीलवमुना । तन्कामनाया अरुन्धनी एकैव वर्तते ।

मंजुभाषिणी ।—(लज्जां नाटयति) अपि त्वदात्मजनेन प्रार्थिभ्यो दर्शनं
 दीयते ?

वररुचिः ।—सर्वान् अर्थिनः प्रति स सदैवानुकूलः, का कथा आत्मीयजनस्य ।

तस्यैव वरदात्री मधुरवचना अस्मिन्नेव नगरे विद्यते । विफल-
 मनोरयोऽपि न कदाच स हीनम्मन्यतां गच्छति । उक्तं तेन हि
 मेघदूते काव्ये—याच्ना मौवा वरमधिगुणे नाथमे लब्धकामेति ।

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) मेघदूतः खपुष्पस्य समगोत्रः स्यात् । तथापि किमिव हि मधुरम् ईदृशं कविकल्पनम् ! मेघवाहितः सन्देशोऽपि कासाचिन् मोदनाय भवत्येव ।

शोकार्ता रहसि यदा हि साश्रुनेत्रा
रोदन्ती स्मरति विवासितप्रियास्यम् ।
नूनं सा विवरिपतीह मुग्धचित्ता
वार्तादं कपिमनिलं तदाम्बुदं च ॥८२॥

विक्रमः ।—वन्से मंजुभाषिणि, गच्छामि स्वयं यावत् कालिदासस्य अव्यर्थनाय । दिग्विजयाभियाने च पार्श्वगो भवेन्मम स महाकविः । रणावसरे काव्यविनोदेन जनयिष्यति परानन्दम् ।

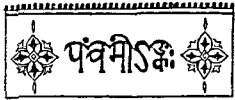
मंजुभाषिणी ।—(विषण्णम्) अद्यापि नावसितस्तस्य पथिचारः ?

विक्रमः ।—(सविपादं सस्मितं च) भवतु, वररुचि दास्यति मे संगं न तु कालिदासः । तेनादृतः समाचारो दिष्ट्या भवेदुपचारो नवकाव्यस्य कालिदासकृतिनः ।

मंजुभाषिणी ।—उक्तमेकदा महाकविना महाभारतस्य शकुन्तलाकाहिनीम् अवलम्ब्य किञ्चन नाटकं दाशरथे श्वरितम् आश्रित्य च महाकाव्यं रचयिष्यामीति ।

वररुचिः ।—तस्य नित्यनवरचनोन्मेषा प्रतिभा देदीप्यते नियतं स्थानकाल-योगेन साहाय्येन । कालिदासभारती भास्यति यावच्चन्द्रदिवाकरम् ।

मंजुभाषिणी ।—पततु सचन्दनपुष्पं तव स्मितानने साफल्यं यातु च भविष्य-वागी रसिकरञ्जनाय एव । दूरात् पश्यामि तस्य मनीषादुरतिम् अर्चयामि च लोकोत्तरप्रयासं कल्याणदायकम् ।

विक्रमः ।—यन्से, अद्य प्रभृति नास्ति बाधा ते कालिदासदर्शनाथं गमनम्य ।
 मंजुभाषिणी ।—(स्वगतम्) दर्शनमात्रम् अवशिष्टं मदर्थम् इति मन्ये । समाप्तः
 खलु मया सह काव्यालोचनस्य पर्याप्तावकाराः । तिरोहितं च व्यलीकं
 व्यवक्रोशनं हर्षजनकम् । खण्डिताहं कथं सभाजये परासक्तं दयितम् ?
 विक्रमः ।—कन्यके, किमर्थं वाचं न मिश्रयसि मद्बचसि ? भूयिष्ठं विषयान्नरे
 निहितं मनस्ते भवेन् । अथवा कुप्यति मे अधुनापि साभिमाना दुहिता ?

मधुरं लपति लोलं च गायति
 विहरति काव्यमालञ्चे मंजुभाषिणी या ।
 मलिनं हसति मौनेन सम्प्रति
 किमिव हि छद्मकोपाया मंजुलं न तस्याः ॥८३॥

मंजुभाषिणी ।—(सहाय्यम्) अलं व्याजस्तुत्या पितः ! एतादृशं माधुर्यं
 ममास्ति चेत् कथं सर्वे वान्प्रवा मत्तो विप्रकृष्टाः ? मा ब्रूयान् सत्यम-
 प्रियम् इति महाजनवाक्ये न विश्वसिमि अतो मे दौर्भाग्यम् । प्रियजनं
 च नाप्रियीकर्तुं शक्नोमि यस्मात् कारणान् मे परितापः मंजातो
 मर्मदाहकः ।

विक्रमः ।—त्रागाधिके, मा गमः कानरत्वम् । गतन्ते चिराय विषादकालः ।
 हितं मनोहारि च करिष्यामि ते किञ्चन । स्वयंवृतायाः शुभपरिणयो
 भवेद्विलम्बितम् ।

भारत्या वरपुत्रो यः कालिदासो महाकविः ।
 तस्यैव योग्यभार्या स्यान् सर्वथा मंजुभाषिणी ॥८४॥

मंजुभाषिणी ।—(सलज्जम्) गच्छामीतः तात !

मनसा चिन्तितं यत्ते वचसा च प्रकाशितम् ।

तद्वा न वा करोष्यार्यं निदेशस्ते विधिर्मम ॥८५॥

(निष्क्रान्ता)

विक्रमः ।—(सस्मितम्) प्रगल्भा मे दुहिता जाताकम्माद् व्रीडाशीला
कमनीया ।

अमरसिंहः ।—किमत्र चित्रं, महाभाग ।—

साहसिका स्वभावतः प्रायः कार्यतेऽप्रगल्भा

प्रगल्भा तु परिणयकाले लज्जायाः पुत्तली ।

स्वल्पवचा हि वाक्पटुर्जाता जल्पिका च मूका

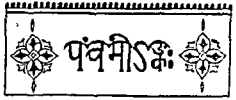
विचित्रा गतिरहह नार्याः प्रेमाकायाः सदा ॥८६॥

विदूषकः ।—विवाहादय उत्सवाः परमरमणीयाः । नृत्तगीतकलरवमुखराणि
भवन्ति निलयानि दीयतां भुज्यतां चेति वचांसि भोजसभामु
प्रीगयन्ति कर्णौ जठरं हृदयं च । बान्धवोऽप्यहम् अत्र न केवलं
कुलम् अपिच मिष्टान्नभ्रित्वं वरधिष्ये ।

धन्वन्तरिः ।—विदूषकवर, नोदरव्यसनं शरीरकुसलाय कल्पते ।

विदूषकः ।—किं न जानीम इदं वैद्यराजप्रसादात् सर्वेऽपि घयम् ? परन्तु
पद्मवने मत्तमातंग इव खलु आयौ धन्वन्तरिः । आनन्दकल्पनार्चिरपि
म्लानीकर्तुं नितरां चेष्टते नरीनृत्यते च परिणामविभीषिकायाः सान्द्र-
तमसि । नैतन् साम्प्रतं प्रथमरत्नम् ।

धन्वन्तरिः ।—अगनायां प्रथमोऽपि नाहं कदापि रत्नप्रथमः । तथापि वचनीयं
मया यदा उपायं श्रिन्त्यते तदा अपायोऽपि स्मर्तव्य इति । को

वारयितुं शक्यते तथा मन्दारकं मोदकभोजनाद् यथा पतंगान्
बहिष्प्रासपतनात् ? मया तु केवलम् आत्मनो विधानम् उच्चार्यते ।

क्षपणकः ।—अपि विस्मृतमिदं त्वया, मन्दारक, यद् अवसिते शुभोन्मये
दिम्बिजययात्रां करिष्यति महाराजः ? नर्ममतेन त्वया तस्यैव
अनुगमनं छायेव क्रियेत ।

विदूषकः ।—चाडम् । नापेक्षते मन्दारको विपयेऽग्निन यम्य कस्यचिदपि
निर्देशम् ।

मार्तण्डो विद्यते यावद्वियति
मिष्टान्नं वर्तते चास्मिन् जगति ।
राजेन्द्रे त्वाहृत्य घोरं विशति
मन्दार भतेन वै सार्यं चलति ॥८७॥

(सर्वे हसन्ति)

विक्रमः ।—साधु साधु मन्दारकं प्रियवयस्य ! परन्तु यत्र यन्काले वा मोदकं
न स्थास्यति तत्र तदा च त्वमपि त मन्महायो भवेः ?

विदूषकः ।—न खलु कर्तव्य एतादृशोज्जुमानो मद्रचितान् श्लोकात् । शब्द-
वृत्तिस्तु न केवलं पदपदार्थसूचना परन्तु लक्षणा व्यंजना चैव शक्ति-
रूपे हि गण्येते ।

पटुर्कर्षः ।—अहो मिष्टान्नप्रियोऽपि विदूषको वैयाकरणप्रवर इति प्रमागित-
मय । जयतु चाड्मधुमंजुलो मन्दारको भाट्ट !

अमरसिंहः ।—हास्वरसवेता आलंकारिकश्च मन्दारक स्तर्कचुंचुः ।

विदूषकः ।— मूर्खोऽपि पण्डितम्मन्यः पूजां लभेत सर्वतः ।

विद्याविभूषितश्चाहो मूर्खावते विदूषकः ॥८८॥

शंकुः ।—रत्नमण्डलसूर्यस्य प्रियसखो विदूषको रसज्ञो भवेदिति किमत्र चित्रम् ।

चित्रमः ।—(सस्मितम्) वन्दुगुणस्वीकृति भृशं तोषयति माम् ।

प्रीत्यै सर्वे सदसि कविजनाः

संगच्छन्ते ललितरसरतान् ।

कुत्रासूया किमपि न क्लहं

भृगैस्तुल्यो गुणिनिचय इह मे ॥८९॥

मन्दारकस्य वाक्यकुशलताया गुणकीर्तनेनैव समाप्यताम् अद्यतनसभा-
कार्यम्, विदग्धमण्डलि !

सर्वे ।—(युगपत्) विजयतां महाराजो गुगनिधि र्महासूरिः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति पंचमोऽङ्कः

—प्रत्यावर्तनं नाम—

(पथिपार्श्वे वृक्षवेदिकायाम् उपविष्टा नागरिकाः)

कार्तिकः ।—भोः गणेश, मधुरोज्यं प्रदोषकालः स्मारयति माम् उपम्यन्तरम् ।
महानासीद् अन्ववो राजकन्याया मञ्जुभापिष्या उद्वाहकाले । राजन्या
आगताः सर्वदेशेभ्यो नगरीमुज्जयिनीं राजसूयक्षेत्रमिव । सायमभवत्
नगरी इन्द्रजालसृष्टा कल्पपुरीव दुर्गनिमालारोभिना ।

गणेशः ।—अप्येतन्मया न विदितम् ? अन्योऽपि सन्नहं भूरिभोजनेन परमां
तुष्टिमगच्छम् । परन्तु आवधिर स्त्वं न विशदैन संगीतं श्रुत्वा न,
कार्तिक !

कार्तिकः ।—गीतिरसो मया न सेवितः परन्तु नृन्दर्शनेन नयनयो स्तृप्तेः
पारमगच्छम् । द्विव्यांगनासमाः रमण्यो नानाविधैर्नृत्यै रलोक-
सामान्येन चांगलाद्यप्येन सर्वान् व्यामोहयन् एव ।

गणेशः ।—गन्धर्वान् किन्नरान् च ये पराजेतुं शक्नुवन्ति तादृशा गायका
गायिकाभिः समं गीतपरिवेशनेन मर्त्यपुरीं वैजयन्तम् अकुर्वन् एव ।
अहो द्वे यर्षे गते तथापि स्मरामि गीतांशं श्रुतिसुखं मनोहरं च ।

न तन् प्रांगणं यन्न तोरणमण्डितं ।

न तन् तोरणं यन्न किन्नरसंश्रितम् ।

न कोऽपि किन्नरो यो गायति न सुखनैः

न गीतरुं समुत्थं तेन यदि निक्वणैः

भराणां मनो योपितां च न रंजितम् ॥६०॥

फाल्गुनी ।—किमिदं संगीतं कालिदासेन रचितम् ? श्रूयते हि तस्य रस्नाप्रे
सरस्वती तिष्ठतीति ।

गणेशः ।—न महाकविना परन्तु केनचिद् अज्ञातनाम्ना कविना । विक्रमस्य
प्रसादान् काकोऽपि कोकिलायते का कथा कस्यचिद् द्विजान्तरस्य ।

वासवः ।—अप्यथुना कालिदासेन अभिज्ञानशकुन्तलनामकं नूतनं नाटकं
रचितम् ?

गणेशः ।—अथ किम् । काचिद् जनश्रुतिश्चागता मत्कर्णम् । आकर्षयन्तु सर्वे—

“कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तलम् ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्को यत्र याति शकुन्तला ॥”

फाल्गुनी ।—कामम् अभिज्ञानशकुन्तलम् अनवद्यं नाटकं तस्य तु नैतन्
सर्वस्वम् । निर्यासनराले रचितं मेघदूतम् अपूर्वं मधुकोपं मन्ये ।
महाकविरेव तस्य नायको विरहितो यश्चो यो दूतकल्पं नीरदं प्रिया-
सकाशं प्रेषयामास । विपादाप्लुतं संगीतमेव मधुरतमं भवेन्नित्यम् ।

वामनः ।—अवज्ञातं त्वया कुमारसम्भवं महाकाव्यम् । तत्तु विचित्रालेख्यपूर्णं
प्रेमगुंजनमुखरितं च ।

फाल्गुनी ।—केचिद् वदन्ति कालिदासेन देवमाहात्म्यं लघुकृतं काव्ये
तस्मिन् ।

वासवः ।—नैधम् उच्यताम् । दैवते मानवरूपे वर्णयित्वा कालिदासो देवानां
तथा मनुष्याणां च गौरववर्धनमेव करोतिस्म । न स सुरो योज्जात-
चरितो वर्तते न च स मानुषो यः पश्वादीन् नातिक्रामति । देवानां
तथा पशूनां मध्ये स्थापितो नरो जन्तुभावं विहाय लभेतामृतत्वम्
इत्येव विधानु राकांक्षा मन्यते मया ।

गणेशः ।—शृणुत लोकप्रवादम् अतीव चित्ताकर्षकम्—

वाल्मीकिरूपभावचौ

व्यासस्य चार्धगौरवम् ।

भासे तु पदलालित्यं

कालिदासे त्रयो गुणाः ॥६१॥

फाल्गुनी ।—श्लोकैस्मिन् महाकवि रश्वघोषन्तु सम्यगवहेलितः । सौगनस्य
पदमाधुर्यम् अतिशयेन मनोहरम् उपमा च तडिन्प्रभावन् चमन्-
कारिणो । श्रूयतां श्लोकान्तरम् अत्र विषये ।—

वाल्मीकिरादिकवेर्यथा कल्पनाप्राशुतोपो

माधुर्यं चार्जवमाश्रिते स्वल्पभाषे हि भासे ।

मालंकारां खलु भारती नैति वौद्धान्धवोपः

सर्वं काव्याकृतिमण्डनं पुंजितं कालिदासे ॥६२॥

वासवः ।—न कदापि कालिदासेन पूर्वसूरयोऽयमन्वते । प्रथमनाटके मालविकाग्निमित्रेऽपि धावकसौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रथितयशसां स भूयसीं प्रशंसाम् अकरोत् । परन्तु सर्वे वयं विजानीमः व्यासबाल्मीकि-समो महाकविरेव कालिदासः ।

कार्तिकः ।—कीदृशो मन्यते वक्ष्यमाणः श्लोकोऽयम् ?

तोयजेषु पद्मं नगरी-विशाला
पावनेषु गंगा नृपतीश-रामः ।
कामिनीषु कुन्ती पुरुषेषु भीष्मो
नाटकेषु भासः कवि-कालिदासः ॥६३॥

वासवः ।—नारुचिरः प्रयासोऽयं परन्तु अस्मिन् त्वदीयः स्थूलदस्तावलेषो मनाग् दृश्यते । किं त्वं माल्यरचनावसरे काव्यकण्ठूयनमपि करोषि ?

कार्तिकः ।—(सस्मितम्) रत्नमक्षिकया दृष्टस्य काव्यज्वरो जायते । कुत्र च पुष्पाणि येषु कतिपयानि कीटोपितानि भृङ्गदंष्ट्रानि वा न भङ्ग्युः ?

काव्यमक्षिका यदा करोति दंशनं सखे
जायतेऽल्लसा ज्वर स्तदा हि चित्ततापनः ।
नास्ति शीतलं पयस्तथैव नास्ति चन्दनं
येन शम्यते ज्वरो निदानमत्र द्धान्दसम् ॥६४॥

फाल्गुनी ।—(सस्मितम्) नास्ति नः सन्देहलेशो वा । किं न ज्ञातं युष्माभिर्यदेकदा महाकविः कालिदासः कस्यांचिन् मालिन्याः कुञ्ज-कुटीरमध्यात्त काव्यचर्चां चाकरोत् तथा मह ?

गणेशः ।—कुत्र माल्यरचनस्य काव्यरचनस्य च विरोधः ? श्रीगणेशाय नमः ।

माल्यकारः कार्तिके नवरसान् उपभोक्तुं काञ्च्यस्तर्जनं च कर्तुं
पारयति ।

कार्तिकः ।—सा मालिनीसज्जना मयेव परिणीता ।

वासवः ।—सायु सायु कार्तिक ! कालिदासोऽपि यत्र पराजित सत्र जयमाल्यं
लब्धं त्वयैव ! या रमणीमनोरमगा गृहपता सा चानुरी चानुरी ।
अतस्ते चातुर्यमतीव युक्तमेव । जयतु चतुरचूडामणि मयूरचाहनः
कार्तिकेयः पप्पुम्वः । देवसेनापतिश्च वाम्भितमो देवतानां नान्नि
द्वितीयः पडाननो येषु । वाक्यवाणैरेव जीयन्ते तेन दैत्यदानवगन्धर्वा
यक्षराक्षसपिशाचाः ।

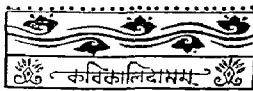
पप्पुम्वो वाक्यवीरः स्याद् देवानां संमदि ध्रुवः ।

ओष्ठमूर्धाविनिश्चिजे द्विपो हन्ति शिल्पीमुखैः ॥६५॥

कार्तिकः ।—(सक्रोधम्) न पश्यामि वाचाटतायाः कारणं त्वयि । स्कन्दः
परमो वीरः सुरसंसदि यतो ध्रियते सन्नाम महाराजपौत्रेण
शूरतरुणेन ।

वासवः ।—न प्राह्यं मतं मे देवराजस्यापि ? (सर्वे हसन्ति)

कार्तिकः ।—न शक्नोमि सोढुं कदापि वाचालतामीदृशीम् । कथं कालिदासस्य
पराजयः सूच्यते ? नासौन् पृथशीलो वागीवरसुतः कदाचन
पुष्पिताप्रायाः प्रीत्यार्थी । रामगिरेः प्रत्यावृत्तो महाकवि
स्तस्याः सद्ने अभ्यर्थितो गृहदेवतेव चासौन् संसृजितः । तन्पद्मिन्ते
काञ्चामोदरुचे हानं च तयावाप्रम् । त्वन्मुखनिम्बुता निन्दा प्रत्यावर्तते
त्वां प्रत्येव । मया च सा न श्रावणीया । कालिदासेनैव गदितम्—

“न केवलं यो महतोऽपभापते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ।”

अतो विरमथ ते रसनाताण्डवं पिशुनाधरन्वर्तनम् ।

वामवः ।—मया तु प्रशंसनमेव अभिलषितम् । तथा हि—

कुसुमान् प्रयान्ति कुसुमान्तरं यथा
रसमार्गणाय मधुपा म्वरान्विताः ।
कवयस्तथैव विचरन्ति वृष्णया
रुचिरं चिरेण रसिकाय वर्तते ॥६६॥

फाल्गुनी ।—अलं वाग्जालविस्तारेण । अतिपेपणेन इक्षुरपि याति तिक्तताम् ।

वासवः ।—न तु चन्दनकाष्ठम् अतिघर्षणेनापि जहाति सौरभम् ।

फाल्गुनी ।—कथं निन्दकरसना चन्दनदारुतुल्या भवेन् ? विरम विरम सहस्र-
निन्दलोचन वासव दुर्भाष !

वासवः ।—दुर्वास्तो मुनेः कुपितम्येव सवाभिशापाद् विभेमि अतोऽहं मौनं
समाचरामि ।—अपि श्रुता केनापि विक्रमार्कस्य दिग्विजयवार्ता ?

गणेशः ।—अथ किम् । नित्यमायानि सन्देशो रणागन्तान् । महता शौर्येण
युध्यते परमपराक्रमो विक्रमार्कः ।—

“अनवरतधनुज्यास्फालनक्रूरपूर्वं
रुविकिरणसहिष्णु क्लेशलेशैरभिन्नम् ।
अपचितमपि गात्रं व्यायतत्त्रादलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राग्मारं विभर्ति ॥”क २२॥६७

प्रथमं प्राचीमगच्छन् सः । दुर्निवाराक्रमगान् सिन्धुरयादिव वनसी-
वृत्तिमाश्रित्य मुञ्च्यै रात्मा संरक्षितः । तदन्तरं विक्रमेग वंगदेशोऽपि
समाक्रान्तः । कालिदासेन रच्यमाने खुवंशनहाकाव्ये वर्णितं शृणुत—

“वंगानुन्त्राय तरसा नेना नौसाधनोद्यताम् ।

निचखान जयन्मभान् गंगान्रोतोऽन्तरेषु सः ॥”क २३॥३

फाल्गुनी ।—मया तु श्रुतं वंगा यथा वारूपटवन्त्रा युद्धनिपुणाश्च ।

गणेशः ।—तेषां नौवाहिनी भूयसी शक्तिशालिनी आसीत् । महता आवासेनैव
विक्रमेग वंगमेना पराजिता वश्यतां च नीता ।

वामनः ।—

आश्चर्यं हि विरुद्धं लक्ष्यते निवृतं वंगाधिवासिनां चरित्रे

जिह्वानर्नरत्वा साहचर्यगर्तं तीव्राग्रहेषु कौशल्यान्तम् ।

मन्ये तस्य तु हेतुः शौर्यभा न तथा चानुर्यदा यथात्मवृत्तिः

क शक्नोति निरोद्धुं वाहिनीमधवा दुर्दान्तवीर्यमालवानाम् ॥६६॥

गणेशः ।—नेद्म् उचितं वचः । शौर्यशालिनां शत्रूगामपि गरिमा माननीय-
म्वलु । एतेन जेवृगां च गौरवं वर्धत एव ।

समानयति शूरेन्द्रो जितशत्रून् सदैव हि ।

विजित्य दुर्धरारानि वीराख्यां कन्तु गच्छति ॥६८॥

वामनः ।—भवतु । सतमनः गणेश व्यासलिपिकारः ।

गणेशः ।—(मम्मिनम्) नाहं लिपिकारः परन्तु चारणवर्गकः । न चलति
तथा कन्ये यथा धावति रजना ।—आकर्ण्य रणवृत्तान्तम् । पश्चाद्

विक्रमः सैन्यवद्धकरिसेतुभिः कपिशान्दीम् उत्तीर्य उन्कलाधिपतिना
दर्शितेनैव पथा कलिगाभिमुखम् अगच्छत् । कलिगराजं पराजित्य
पुनरपि तस्मै स्वाधिकारं ददाति स्म ।

वासवः ।—युक्तेतद् धर्मविजयस्य नृपस्य अवन्तिकाधिपतेः ।

गणेशः ।—अथ स वेलातटेनैव पूगत्तश्शोभितेन दक्षिणाशां प्रतस्थं । कावेरीनदीं
तीर्त्वा चन्दनसुरभिनां मलयाद्रेरुपत्यकां प्राप्नोत् । पाण्ड्यराजान्
घोराह्वेषु च पराजितवान् ।

मध्याह्नमार्तण्डो नान्यो विक्रमार्कस्तु चण्डः
शक्नोति सोढुं को वर्च स्तीक्ष्णमाभीक्ष्ण्यधारम् ।
दिव्यांगनेव श्री नित्यं विग्रहे तस्य पार्श्वे
स्थित्वा यशोमाल्यं दत्ते हास्यदीप्रं हि तस्मै ॥६६॥

कार्तिकः ।—तथ्यमुक्तं त्वया परमरम्यं च । ततन्तः ?

गणेशः ।—ताम्रपर्णी-सगम-जातानि मौक्तिकानि जितराजन्यै स्तस्मै
समर्पितानि । अतःपरं वीरेन्द्रः केरलदेशमुपनीतः ।—

“भयोनृसृष्टविभूपाणां तेन केरलयोऽपिताम् ।
अलक्षेपु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥”क २४॥

फाल्गुनी ।—न कदाप्यबलाः पीडयितुं शक्ता मालवसैन्या विक्रमचालिताः ।

गणेशः ।—अथ किम् । परन्तु खर्जुरतीरशोभिनां मुरलाम् अतिक्रम्य विक्रम-
सेना केरलान् पराजयत् । तदनन्तरं तुरागवह्लैर्यवनसैन्यैः सह
तुमुलाह्वे प्रवृत्तो मालवराजः ।—

—महापवर्जिते स्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलेर्महीम् ।
तस्तार सरवाच्यामैः स औद्रपटलैरिव ॥क २१॥*

कार्तिकः ।—तन्मनः ? नावगतं मया महाकवे नवीनप्रन्थम्य आख्यानं
विम्वरशः ।

गणेशः ।—अम्माकं सेना काश्मीरप्रान्तवाहिनीं निन्द्युनदीम् उपस्थिता । हूणाः
काम्बोजाश्च महाविग्रहेषु विजिनाः । आधुनिकं समरसंवादं गृहीत्वा
सद्य आगतो वररुचिः । निखिलविवरणं कालिदासश्च परमयत्नेन
वर्णयन्नास्ते रघुवंशं महाकाव्ये । परन्तु सर्वमेव रघुदिग्विजयरूपेण
चित्रितम् । मनीषा गृह्णाति काव्योपकरणानि सर्वतो ददाति च तेष्यो
नवरूपाणि मण्डितान् स्वप्रभाविम्बितानि ।

वासवः ।—

नादर्शं यथा कदापि तथा काव्यकल्पे
विम्वत्वं गताः स्वरूपगुणाः कल्पचिद्वि ।
वर्गाणि र्यदा कवे र्मनसः संयुता स्यान्
सम्पूर्णा भवेन् तदा प्रकृतेः काव्यकायः ॥१००॥

फाल्गुनी ।—संभाषये गणेश-वासवयोः काव्यविश्लेषणम् । अपि समाप्ते
विक्रमाभियाने पूर्णतां यास्यति रघुवंशम् ?

गणेशः ।—न हि न हि । रघुवंशस्य नायको दाशरथिः श्रीरामो न तु रघु मेहौजा
अपि । महाकाव्यस्य विम्वारो महानेव सौरवंशस्य कृत्स्नविवरणं हि
तस्मिन् म्थाम्यति । न जाने कदा शक्यति कालिदास स्तन् समाप-
यितुम् । परन्तु कुमारसम्भवान् तन्नासम्पूर्णं वर्तियते ।

कार्तिकः ।—पुनरागतो विक्रमाकौ दिम्बिजयेन किमुत रघुवंशेन श्रेयसीं प्रीतिं
प्राप्स्यतीति तर्कयामि ।—

यथा विदुःप्रन्मालं जलदपटलं दृष्टिसरसं
न वज्राणां शब्दो भवति हि तथा हर्षजनकः ।
सुकाव्यास्वादश्च त्रिदिवपुलकं संजनयति
क्व संख्ये स्यात् शौर्यं रिपुभयकरं तस्य तदशम् ॥१०१॥

वासवः ।—सार्थकं खलु सूत्रधारणं कार्तिकस्य ग्रन्थनकृतिनः । सरसवाक्यमाला
तत्कृता सौच्छ्वासप्रशंसाम् अर्हति । विजयतां विक्रमेण तथा
कालिदासेन सह कृतकर्मा कार्तिकः ।

(ततः प्रविशति वररुचिः)

वररुचिः ।—भोः विद्यालङ्कृता नागरिकप्रवराः ! किमालोच्यते भवद्भि रूत्तेजितैः
सानन्दैश्च ?

गणेशः ।—महाराजविक्रमस्य जयसंवादं तथा कालिदासरच्यमानं रघुवंशं च
युगपद् वयं सभाजयन्त आभमहि ।

वररुचिः ।—स्थाने कृतं युगपदालोचनम् । विग्रहे विक्रमं काव्ये च
कालिदासम् उद्दिश्य वक्तुं शक्यते—अनेन सदृशे लोके न भूतो न
भविष्यतीति ।—युद्धस्य नवतमा वार्ता मयानीता । रघुवंशं रच्यते
इहेति परमं रमयति माम् । न मुहुर्तमपि विलम्बते कविस्ततमः ।

वासवः ।—अनिशं काव्यरचनरतो हि महाकविः । ज्वलद्देवदारुकाष्ठान्
स्युर्लिङ्गानीथ प्रतिभादीप्तिस्फुरितान् तन्मानसाद् वहिरागच्छन्ति
काव्यान्यधुना प्रतिमुहूर्तं रात्रिन्दिवम् । अव्यक्तव्यथोलासद्दमम इव

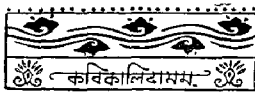
उद्धेलितहृदय स्तिष्ठति अक्षिनारके संव्रथ मत्तवद् अलक्ष्यवस्तुषु दूर-
संस्थितेषु । यदि न तरसा—सर्वं लिखेन् तन् हृतसर्वम्यो भवेदित्यं
समाचरन्तिव यापयति कालमतन्द्रितम् अमन्दं च । तस्य प्रतिभया
लघ्व इदानीं चरमोत्कृष्टो देवाशिषा । मानससरसि मराल इव
केलित्तः काव्यपम्पापयसि । वचनं यदा करोति तदा सहजललिता-
श्चम्पून्तवका किर्निर्गता अजन्मधारया हास्यलेखा च द्योतते स्थिरीभूता
सौदामिनीव ओष्ठाधरप्रान्तयोः । अहो अपूर्वं सौभाग्यमग्नारुं यन्
पश्यामः स्वनेत्राभ्याम् ईदृशं कविकृतम् अलोकस्तामान्यम् !—

भूमे ज्योतिर्न भवति नित्यं स्वर्गजातप्रभावद्
येनोक्तं भोः सुललितवचनं नाट्यकारेण सद्यः ।
नूनं पन्नं तदपि तु नितरां चित्रमक्रूररिष्टं
दिव्यार्चिः स्वं प्रकटितमभवन् काव्यचक्रे हि तस्य ॥१०२॥

वररुचिः—धन्यस्त्वं वान्धव गुणादरकारिन् ! श्रेयस्तः श्रेयस्तरं काव्यं
रचयिष्यति कालिदासः । भविष्यविकाशोन्मुखानि प्रतीक्षन्ते चित्त-
भूमौ तस्य काव्यबीजानि लोकालोकार्णीतानि । आलोचितं मया तेन
बहुकाव्यकल्पनम् । न समर्पिं यास्यन्ति कदापि निस्खिलकल्याः
कविसम्राजस्तस्य ।

गणेशः—एतान्यपि काव्यानि रचयित्वापि न गतः स सन्तोषपारम् इति
वदति वान्धवजनः । ज्ञातमधुना तस्य कारणं लोकवादस्य
याधार्थ्यं च ।

वररुचिः—प्राकृतजनस्य सुलभसन्तोषः स्वहिताय स्वमुखाय च कल्पते ।

परन्तु यस्मिन् लोकोत्तरा प्रभातरला प्रतिभा देदीप्यमाना कुनस्तस्य
मुखं क्व च चरमसन्तोषः ?—

राशौ क्रन्दन्ति कुजे स्फुटनपरिविघ्ना मंजुकलिका
दिङ्गारी निर्भरस्य व्यथयति मुमुक्षो भङ्गतरुतम् ।
रंहत्यूर्ध्वं रुदित्वा गुरुगुरु धृताभ्यु वैदुषतरुचिर
दिव्यान्तर्ज्वालदीप्तः क्षणमपि न सौख्यं गच्छति कविः ॥१०३॥

असन्तुष्टिरेवात्र दैवानुग्रहात् लोकश्रेयाय सर्वतुष्टिविधानाय च
सम्पद्यते । दुःखमपि तस्मिन् धत्ते मुग्ध्याम् इन्द्रधनुर्दुर्प्रतिम्
उन्सारयति च रसनिर्भरं मुक्तबन्धनम् ।

गणेशः ।—एत्र वररुचे, मधु क्षरति वचनं तव ज्ञानं च विदधाति तमोहरम् ।
अकारणं नहि कालिदासः स्नेहसुधा वितरति त्वयि ।

यरुचिः ।—कविसख्यलाभो मज्जीवनस्य गरिष्ठं सोभान्यमेव शिवाशीरिव ।
स्वाराध्यदेवतम् महादेव इव कालिदासरश्च यथाशुतोप स्तथा
नटराजोऽपि । मंचस्थे स्वनाटके नायकरूपेण स आविर्भविष्यतीति
मया श्रुतं तन्मुग्धादेव ।

वासवः ।—नूतं संवर्धनं प्राप्स्यति सर्वेभ्यः । अपि विदितो महाराजेन नव-
काव्यद्वयस्य संवादः ।

वररुचिः ।—शकुन्तलारचनवार्ता प्राप्ता तेन न तु रघुवंशसम्बन्धिनी । जय-
परिक्लमायां समाप्तिं गतान्नं स राजधानीम् अचिरेण प्रत्यागमिष्यति ।
—मम च हातव्यम् अन्यदस्ति । युद्धकाले देशे देशे दूर्भिश्चादय उत्पाता
जायन्ते । कथमासन् मालवाधिवासिनो यदा वयं दूरं गता इतः ?

कार्तिकः ।—वैरिराष्ट्रेषु खलु भवद् विपन्नातो न तु अवन्तिकामु । क-
भाश्च राजाज्ञया लङ्कृतोऽमात्यैः । आसीदेकदा शन्यक्षेत्रेषु पंग-
पालन्याक्रमणं परन्तु कृदिशास्त्रविदां प्रयासेन द्रुतं तन्निवारितम् ।
आनन्दोन्मथं नयनसलिलम् अत्र स्थन्धजनस्य न हि कारणात्तरान् ।

(नेपथ्यम् अथलोक्य)

का आयाति साश्रुनयनासौ आश्रुलितकुन्तला ?

(सतः प्रविशति पुष्पिताप्रा गायन्ती)

पुष्पिताप्रा ।—(गायति)—

निन्दति नन्दनन्दनचारित्रमनिन्द्यं

निन्दति चन्दनानिलशीताद्रमलिन्दं

निन्दति कुंकुमारुणस्यमुश्वारविन्दम् ।

कृपणा हि वन्दिनी वृषभानुनन्दिनी

निन्दति छिन्दनी हृदिम्बितप्रेनदन्धम् ।

मा गमो माधव खण्डितायां राधिकायामानन्दम् ॥१०४॥

कार्तिकः ।—अहो प्रेयसी मे पुष्पिताप्रा करुणस्वरेण गायति खण्डितादुग्ध-
मंगीतम् ! पुष्पिताप्रे, कथम् आत्मानं विस्मरसि ? न याम्यत्यद्य
माल्योपहारं गृहीत्वा राजकन्यासभोपमं ?

पुष्पिताप्रा ।—तत्रैव यामि । अपि त्वं पश्चिम्ये वान्धवान् दृष्ट्वा संलापमत्तः
स्वनियोगं विस्मृतवान् ?

कार्तिकः ।—वाडम् । परन्तु त्वद्दर्शनेन सर्वं स्मृत्वा सत्वरं यास्यामि ।

वररुचिः ।—अयि किन्नरकण्ठि भद्रे ! नन्वहं पूर्वदृष्टस्त्वया कदापि ?

पुष्पिताग्रा ।— (सस्मितम्) अभिभादये कविरत्नं वररुचि रुचिस्मितम् । न
मादृशी विस्मरति कन्धुजनान् । परन्तु विस्मृतिविषये कविवराणाम्
असाधारणत्वं सर्वलोकविदितम् ।

वररुचिः ।—कथमेतद् वदति आर्या पुष्पिताग्रा ? एको हि वरकवि स्तिष्ठति
विशालानगर्यां कालिदासनामा । न तेन विस्मृतो मालिनीसख्याः
पुष्पिताग्रायाः समादरः । तवैव नूनं साहाय्येन पुनः प्राप्ता तेन
मंजुभाषिणी वरवर्णिनी ।

पुष्पिताग्रा ।—अलमतिभाषणेन सखे वररुचे ! न कोऽपि शक्नोति महाकवे-
मंजुभाषिणीं वियोजयितुम् । निमित्तमात्रं भूताहं पुनर्मिलनसौकर्याय ।
किं न जानन्ति भवन्तो महोदधिवन्धने रामभद्रस्य सहायीभूता दारु-
माजारीति ? पुनरपि तु—

कान्यवारिधिमन्थनान् प्राप्तं मुधाकलशं
भुञ्जते प्रियभार्यया सार्धं महाकविना ।
हा हतास्मि कुभाषिणी मन्दस्मितेन यया
नीलकण्ठवद्वाहतं कालान्तकोष्ठाविपम् ॥१०५॥

कार्तिकः ।—नैतद् युञ्जते त्वयि पुष्पिताग्रे ।

वररुचिः ।—अचिन्तितपूर्वम् इदम्, अयि वरागने ! सखीकः कालिदासः
प्रियसखस्तव वशंवदश्च ।

पुष्पिताग्रा ।—कामं स प्रियमखो न तु सखीप्रियस्तथापि ।

फाल्गुनी ।—(जनान्तिकम्)—

“स्त्रिया श्ररित्रं पुरुषस्य भायं
 देवा न जानन्ति कुतो मनुष्याः ।”

वररुचिः ।—अयि मुचरिते ! आत्मनो वचो निराकुरु । जानेऽहम् अमृतं
 हि पीतं त्वया न तु हलाहलम् ।

पुष्पिताम्रा ।—(सस्मितम्) परिहासविजल्पितमेतद् युष्मान् सर्वान् व्यामो-
 हयद् इति मे प्रतिभाति ।

वासवः ।—को जानाति परिहासपरमार्थयो भेदमत्र ? इत्यर्थकस्य तत्त्वं निहितं
 गुहायामिति महाजनोक्तिर्न कदापि निरर्थका ।

वररुचिः ।—भोः कुशाप्रीयधि नागरिक ! सरलवाक्यानि सरलार्थेनैव-प्रहीत-
 व्यानि । नात्र संशयस्य कारणं किञ्चन ।—

तिलं तालीकरोत्येव द्विद्रान्वेपी दुरारायः ।

परीवादेन गच्छन्ति सन्तोषं कुत्र चापराः ॥१०६॥

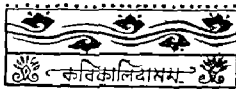
वासवः ।—क्षमस्व माम् आर्ये माल्यशिलिपके ! क्षन्नव्यश्चाहं वररुचिरत्नेन
 विद्योत्साहिना कार्तिकेनापि । लोकापवादः प्रायेण भित्तिहीन
 ईर्ष्याप्रणोदितश्च ।

वररुचिः ।—(सस्मितम्) एतेन परितुष्टाः सर्वे वयम् । चिरं प्रस्फुटन्तु
 जनमनोमालिचे पुष्पिताम्रासेवितानि सुमनांसि काव्यवल्लीनाम् !
 गच्छामि तावन् कवितिरिक्तं दृष्टमानसः ।

(निष्क्रान्तः)

पुष्पिताम्रा ।—अहं च यास्यामि राजावरोधं शनैः शनैः ।

(प्रस्थिता) — — —

कार्तिकः ।—अस्ति मम नियोगः कश्चन । विलम्बितेन कार्यसिद्धिर्न
भविष्यति । (निष्क्रान्तः)

वामनः ।—

ञ्जयिनी नो रंजनपुरी रत्नाश्रयस्य हि सद्य
यत्र रमण्यो नेत्रनिमित्तैः स्वयौपितोऽपि जयन्ति । —
प्रौढकिशोराः काव्यरुचयो नित्यं रता रससृष्टौ
शौचनट्टमा युद्धकुशलाः कालं नयन्ति च रंगे ॥१०७॥

फाल्गुनी ।—यास्यामो वयं क्रोडासूर्मि महद्वै रथसन्दशनाय ।
अन्ये ।—साधु साधु ! सत्वरमेव ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

—इति षष्ठोऽङ्कः—
जनविचारणं नाम

(मंजुभाषिणी अलिन्दस्थिता)

मंजुभाषिणी ।—(गायति)—

दीप्यते निशायां रंहसा गतायां
 स्वप्नोत्थितोपसी रागारुणकुण्डनया ।
 दारितं तमिन्नं वारितं त्वजम्
 कृष्णाजिनांचलं प्रोन्मोचितगुण्डितया ॥
 शीतके प्रयाते माधवप्रभाते
 गुंजन्ति चंचला भृंगा मधुवाञ्छनया ।
 वाति चाविरामं मारुतः सकामं
 कूजन्ति कोकिला श्चूताकुरमन्त्रगया ॥
 गीतकं द्वितीणं मूर्च्छनाप्रकीर्णम्
 आकर्णितं तथा चित्ताकुलयन्त्रगया ।
 हा प्रसूनचापं त्वन्कृतेः कल्याणं
 स्मृत्वैव रुचते पृथ्वीतल्लुण्डितया ॥१०८॥
 (ततः प्रविशति कालिदासः)

कालिदासः ।—अहो सुमधुरं सुकण्ठीसंगीतम् ! तवास्मि हारिणा गीतरागेण
प्रसभं हृतः कवेरद्वयना दुप्यन्त एव ।

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्)—नाहम् आरप्यका सारंगी शकुन्तला वा,
परन्तु शुद्धान्तवासिनी दुहिता राजचक्रवर्तिनः । कविराजस्य किमु
स्वयः किमुत मतिभ्रमः संजातो निर्मलप्रदोषे ?

कालिदासः ।—अयि पितृयशोगर्विते ! क्षमस्व मां दरिद्रब्राह्मणम् । परन्तु
मधुमयमपि विषादपूर्णं ते संगीतमासीत् । अतोऽहं विमूढोऽभवम् ।
विमुग्धस्य का सुमतिः क्व च प्रजागरः ?

मंजुभाषिणी ।—किमर्थम् अकालोदयः अवरोधान्वरे कविराशांकस्य ?

कालिदासः ।—कः करोति कालाकाल्यो विचारम् ? लावण्यमाकर्षयति रसज्ञं
रात्रौ च दिवा च प्रगयरश्मिना ।—

यत्र वसन्तश्री स्तत्र कौकिला मन्दनुगा श्रारणा-
स्तोयदन्वित्या नैर् निद्रसेविता भवति नीलांजना ।
पुष्पितवदर्या रूपकीर्तने मधुकरैर् नन्द्यते
प्रेमरसज्ञाना मर्हति स्तव' वरतनुः पद्मिनी ॥१०६॥

अस्ति मे कश्चिद् वाग्विरोपः ।

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) तथाप्यस्ति ते मुखरता निरवधिः ?

“अस्त्युत्तरस्यां त्रिंशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।”
अस्त्युज्जयिन्या कविसत्तमस्य
प्रिया विरूपा च रसोक्तिहीना ॥६

कालिदासः।—(मद्रास्यम्) अमृतं प्रियाभाषितम् अनृतमपि चेत् । न तु
वदामि प्रियभाषितम् अनृतमपि धरणीयमिति ।

मंजुभाषिणी।—(सस्मितम्) अतो जानामि कथं कालिदासेन प्रहेलि-कार-
यशो लब्धम् । भवतु, कश्चिन् कान्ताविरहगुरुणा शापेन देदीप्यमान-
महिमा कालिदासरूपो यन्नो मन्ममीपं मेघदूतं प्रेरयामास । कश्चिन्-
शब्दार्म्भं काव्यं च कथितमेव कुशलतया ।

कालिदासः।—वाक्शब्दमवलम्ब्य रुचितं महाकाव्यं च सम्पूर्णप्रायम् ।
“वागर्थाविव मन्मृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये”—इत्यादि स्मर्तव्यम् ।

मंजुभाषिणी।—नद् विशेषस्य विशेषं व्याख्यानं त्रियतामधुना ।

कालिदासः।—श्रीणि काव्यानि मे सुगरितानि साधारणार्थमेव । परन्तु
विशेषवास्यं निर्विशेषं न तु इतरजनानां श्रवणाय । शब्दाख्येयमपि तत्
प्रियाकर्णे रौमिघटनाम्बुजम्परालोभान् । अपि ते सम्मतिर्हि, वरानने ।

मंजुभाषिणी।—न प्रगविजनः सम्मनिमपेक्षते अग्निन् विपये, का कथा
प्रेमिकाप्रगयस्य आर्यपुत्रस्य !

कालिदासः।—प्रिये मंजुभाषिणि, विशेषमृद्वचसः सूचना खल्वग्नि न तु
यदापि उदमंशरोऽवाद्भनीयः । न जानीते महाकालोऽपि तस्य
ममामि यद् अममापनीयं प्रकृत्या ।—

शुरनि हृद्ये यन्निगृह्णाम्यं निरन्तरं हि
कथमपि मया लभ्यते प्रकाशो हृद्ये तस्य ।
त्वमिह मुनो शस्यसे विप्रेतु ध्रुवंग नैव
रुमि यदि ते मानसं हृदन्तान्नोपि मयः ॥११॥

मंजुभाषिणी ।—न जाने यद्यहं जाता ते चित्तचारिणी क्षणमपि वा न वेति ।
 कालिदासः ।—(सदसा) अपि पश्यसि तालवृन्तस्यैतस्य वर्गनूलिकालिखितं
 सूक्ष्मं चित्रम् ? चित्रकरस्य नैपुण्यं प्रशस्तमेव ।
 मंजुभाषिणी ।—(सन्निहिता भूत्वा) पश्याम्यधुना । महनीयैव कृतिः
 शिल्पिन अस्य ।

(द्वावेव तालवृन्तान्तरितौ भवनः)

कालिदासः ।—(सस्मितम्) अनुमतः अनुगत एव !—
 मंजुलौष्टाधरान्नाम पीत्वा प्रभूतां सुधां
 मुष्यते मोक्षदा साधनाहीनसिद्धि र्मया ।
 प्रेमिकास्यामृतं प्राप्यते यद्यहो बल्लभै-
 स्तोयवे र्मन्थनं प्रेमहीनै हि देवैः कृतम् ॥११२॥

मंजुभाषिणी ।—(विहस्य)—

महत्यभून् मम हि कृते तु मार्गणा
 सुशिक्षणं वनवसति स्तथा चिरम् ।
 न जन्यते जगति कदापि कोश्रथा
 फलस्रुति हृदयतपं विना श्रमम् ॥११३॥

विना साधनां न भवति सिद्धिः कुत्रापि—किमेतन् न ज्ञातं त्यया,
 परिहासप्रिय ! अथवा अद्यापि क्रियते परीक्षा शिष्यायाः ?

कालिदासः ।—(विहस्य) केन कया वा परीक्ष्यते का कौ वेति न जानाम्यहम्
 अयि चिरप्रिये भूतपूर्वे शिष्ये !

मंजुभाषिणी ।—(विहस्य) कः का वा शक्नोति पराजेतुं वितण्डायामपि

कालिदासं गीप्पतिम् ? भवतु, किं नवीनं काव्यम् अथ रचयिष्यमि,
कान्त ! अपि महाकाव्यान्तरं सृज्यते रघुवंशे समाप्ते सति ?

कालिदासः ।—अलंकारशास्त्रसम्मतमेव महाकाव्यं रघुवंशम् । अस्य विन्दुतिष्ठ
मुप्रसारा । तथाप्येतन् न ग्राम्यति उपसंहारहीनतां कुमारमभवयन् ।
दारारथिः श्रीरामो यस्य नायक स्तथा रघुरुपनायकश्च कथं न भवेत्
तत् परमाभिरामं, प्रिये ! अतस्परं न कामये, प्रेयसि, महाकाव्यं
खण्डकाव्यं वा विरचयितुम् । अद्वितीयमेव महाकाव्यं भवतु मे
रघुवंशम् !—

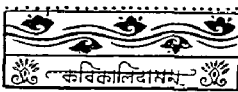
एको भवति ज्येष्ठो जगत् शम्भु विभूतिशाली
रोदम्यसपन्नो भाति रवि भित्त्वा तमोनि काव्यम् ।
एका कलकण्ठी केलिरता मन्मानसे मराली
वाग्देवततोपायं हि तथाऽऽतं ममानु काव्यम् ॥११३॥

मंजुभाषिणी ।—नूनं रघुवंशमेव भवेत्तत्र श्रेष्ठकाव्यम् । मद्यं तु भूयिष्ठं रोचते
तत्र काव्यराक्तेरपूर्वां सृष्टि र्मेघदूतम् ।

कालिदासः ।—(सम्मिन्तम्) यद्दर्शनं यद् दैवताय उन्मृज्यते तत्तस्य किमपि
द्रव्यं भवेद् इत्यम्मिन् विषये नानि सन्देहः ।—

अपूर्वां शक्तिरत्रैव दृश्यते प्रेमपूजने ।
प्रणयी याति देवत्वं देवता क्रियते प्रिया ॥११५॥

मंजुभाषिणी ।—(सलज्जम्) अमृतमेव धर्षति त्वन्मुखान् । (स्वगतम्)
विषयान्तरं कथयामि यावत् ।—(प्रकाशम्) अपि त्वया निर्वासन-

काले नलोदयनामकं यमककाव्यं रचितम् ? ईदृशी कापि जनश्रुति मं कर्ममागता ।

कालिदासः।—प्रियतमे, किं मामकं तवागोचरम् ? अपि च, वरवर्णिनि, त्यम्बरणचारणः कालिदासः काव्यविलासमेव कांक्षते न तु काव्य-विजृम्भगम् । केवलं यमकमाश्रित्य रचितं न गच्छेन् काव्यपदवीम् । अथवा मया रूढता दर्शिता । अहं यत्कामोऽस्मि ईदृशं काव्यं रसोत्तीर्णं भवेन् क्वचिदिति । केनचिद् अज्ञातनाम्ना अर्वाचीनेन रचितं नलोदयम् । विद्यन्ते खलु तस्मिन् कतिपया मनोहरा श्लोकाः । मद्रचितानि कानिचिदपि रसात्मकानि वाक्यानि तदन्तर्गमितानि । तथापि मूलतः स्तद्ग्रन्थो वागर्थव्यभिचारो विभीषिकेव ।—

भावप्रकारानं सनां रम्यकल्पनाविलासदीप्तं
वाचा चिरं स्फुटार्थया कल्पते मनोहकाव्यस्तृप्त्यै ।
वकार्यसंयुतं वचः खंजयष्टिलास्यवन् सभायां
मन्ये भवेत्तु केवलं हास्यमर्पकारणं न तृप्त्यै ॥११६॥

मंजुभाषिणी ।—अथ पुष्पवाणविलासमपि त्वया न कृतं स्यात् ।

कालिदासः ।—(सस्मितम्) पुष्पवाणविलासो वर्णितो मया सर्वेषु काव्येष्वेव न तु तन्नामधेये कविनासमुच्चये । कवियशःप्रार्थिनो बहवो रचका मन्तःप्रह्वं कृत्या काव्यान्त्युपहरन्ति रसिकसंघर्षनाय । पण्डितमन्या अपि ते न तु उपहसनीयाः । विचित्रमहो संचरणं मानववासनायाः ! अन्यनामभिरपि जीवितुम् इच्छन्ति केचन कीर्तिकाक्षिणः । महा-

कालत्रयं मुवर्गतरण्यां स्वाङ्गनदान्यानि मूर्पाकुर्वन्ति ते, परन्तु नाश्रयो
लभ्यते तैश्चलन्त्यां तन्वामकम्मान् साचहेलकाश्रित्यरभसेन ।—

स्वरचितकाव्यानां प्रचारमात्रं मदैव लिप्सवो
भृशरसवृन्दारा न कामयन्ते स्वनामकीर्तनम् ।
किमपि गतं दिष्ट्या तदीयलक्ष्यं यदाहि कुण्ठितैः
स्मृतिनिलयालिन्दे प्रदीयते या नरैश्चलान्तरम् ॥११७॥

मंजुभाषिणी ।—वररुचेः काव्यानि नितरां प्रीयन्ति माम् ।

कालिदासः ।—आ जन्मनो हि प्रियकारिणा वररुचेः । सफलमन्य काव्य-
प्रदानः । मनाद् मामनुकरोति प्रेमहेतो मन्थापि तव्य प्रतिभा
वर्णयैव । आवयोश्च परमं शिष्यति मः । नाम्नि तव्य प्रगदकांचने
श्यामिकाया लेशोऽपि । योग्यं रत्नं हि वररुचि चिक्रमार्कस्य विचित्र-
रत्नमन्दिरे ।

मंजुभाषिणी ।—कदा प्रत्यावर्तते पिता मे दिम्बिजयाम्भियानान् ?

कालिदासः ।—विजयपरिक्रमा सम्पन्ना इत्यहं श्रुत्वान् । नूननारण्यति
तूर्णं राजधानीं जयन्त्रड्भण्डितः । अश्वमेधकाले मित्रीकृता राजन्या
विजयिनम् उपहारप्राचुर्येण सभाजयिष्यन्ते उज्ज्वलविष्यन्ति च
युगपद् उज्जयिनीम् ।

(ततः प्रविशति दौवारिकः)

दौवारिकः ।—आद्योत्तमौ नमान्युभवौ । मालिनी पुष्पिनाप्रा दर्शनार्थमागता ।

मंजुभाषिणी ।—अखिलम्वितेन प्रवेदाय ताम् ।

दौवारिकः ।—यदाज्ञापयति भर्तृदारिका ।

(निष्क्रान्तः)

कालिदासः ।—अपि पुष्पिताम्रा भवेद् एकाग्रचित्ता प्रियसखीविनोदने ?
मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) अथ किम् ।

(ततः प्रविशति पुष्पिताम्रा)

मंजुभाषिणी ।—न केवलमियं पुष्पिताम्रा अपि च पर्याप्तपुष्पस्तवकांगा ।
पुष्पिताम्रा ।—(सहास्यम्) जयेतां कविदम्पती ! सखीमुखे परिहासोऽपि
प्रसूनवत् स्फुटति । तथापि किं कारणम् उपहासस्य ?

मंजुभाषिणी ।—प्रथमं तथ्यमुक्त्वा पश्चान् स्तोकानृतं कथं भणसि ? परिहासः
प्रफुल्लपुष्पमिव उपहासस्तु स्मितविकारमात्रम् । न कदापि यास्यति
पुष्पिताम्रा उपहास्यताम्

पुष्पिताम्रा ।—त्वन्मुह्यम्भोजात् उपहासोऽपि मधुक्षरो भवति मंजुवचने !—

सुललितानि वाक्यानि नित्यमधरसीमनि ।

स्फुटन्ति खलु यस्याः सा कथ्यते मंजुभाषिणी ॥११८॥

मंजुभाषिणी ।—अये द्रुतरचनकुशले मालिनीसखि काव्यमाल्यग्रन्थिके !
सफलो नूनं शिक्षालाभस्ते कविचरणोपान्ते ! नाहं लब्धवती काव्य-
शैलीं कणामात्रेणापि ।—

काकनीडजाते हिं गीयन्ते सुखनाः

कोकिलैररोपेण भुक्त्वाग्नीमंजरीम् ।

हंसकहदस्थोऽपि मण्डूकः पंकिलो

मकूमकायते हन्त निन्दित्वा कौमुदीम् ॥११९॥

45558

पुष्पिताग्रा ।—(सहाय्यम्) एतेनैव प्रमाणिता सख्या मे काव्यनिर्माण-
निपुणता । वाक्येन यदस्वीकृतं कर्मणैव तद्विपरीतं निराकृतम् ।

कालिदासः ।— कुसुममदिरं सौरभं तनित्वा
कलकलतेव च रश्मिना स्फुरन्ती ।
अरसिकमपि मारुतं विनोद्य
विरलललाम मता हि पुष्पिताग्रा ॥१२०॥

पुष्पिताग्रा ।—(लज्जां नाटयित्वा) नाहं कविकथिता पुष्पिताग्रा ।

मंजुभाषिणी ।—(सग्नितम्) पुष्पिताग्रावृत्तेन रचितेयं कविता सखीजनाय
महाकवे रूपहारः ।

कालिदासः ।—

गृहाण प्रीतिसंभारं मामकं पुष्पपेलेवे !
चरितार्थो भवेन्नूनं भक्तोऽयं हृष्टमानसः ॥१२१॥

पुष्पिताग्रा ।—कवीनाम् अतिभाषणदोषः लोकश्रुतिरेव । ऋते महाकवे रन्धः
कः क्षमोऽपेरालं चारुकर्तुम् ? जयतु कालिदासभारती विद्युधमनो-
रंजनाय !—पलायनं कृत्वैव स्थानाद्गम्मान् स्वच्छन्दा भविष्यामि ।

वन्दते कविवरं कृताञ्जलि-
मालिनी गुणनिधिं सखीपतिम् ।
वन्दते ननु च मंजुभाषिणीं
माधुरीं किरति या म्मितांशुकैः ॥१२२॥

(निष्क्रान्ता)

दौवारिकः ।—यदाज्ञापयति भर्तृदारिका ।

(निष्क्रान्तः)

कालिदासः ।—अपि पुष्पिताम्रा भवेद् एकाग्रचित्ता प्रियसखीविनोदने ?
मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) अथ किम् ।

(ततः प्रविशति पुष्पिताम्रा)

मंजुभाषिणी ।—न केवलमियं पुष्पिताम्रा अपि च पर्याप्तपुष्पस्तवकांगा ।

पुष्पिताम्रा ।—(सहास्यम्) जयेतां कविदम्पती ! सखीमुखे परिहासोऽपि
प्रसूनवन् स्फुटति । तथापि किं कारणम् उपहासस्य ?

मंजुभाषिणी ।—प्रथमं तथ्यमुक्त्वा पश्चात् स्तोकानृतं कथं भणसि ? परिहासः
प्रफुल्लपुष्पमिव उपहासन्तु स्मितविकारमात्रम् । न कदापि यास्यति
पुष्पिताम्रा उपहास्यताम्

पुष्पिताम्रा ।—त्वन्मुक्षाम्भोजात् उपहासोऽपि मधुक्षरो भवति मंजुवचने !—

मुललितानि वाक्यानि नित्यमधरसीमनि ।

स्फुटन्ति खलु यस्याः सा कथ्यते मंजुभाषिणी ॥११८॥

मंजुभाषिणी ।—अये द्रुतरचनकुशले मालिनीसखि काव्यमात्यप्रन्थिके !
सफलो नूनं शिक्षालाभगते कविचरणोपान्ते ! नाहं लब्धवती काव्य-
शैली कणामात्रेणापि ।—

काकनीडजनैर्हि गीयन्ते मुक्त्वाः

कोकिलैरग्रेण भुक्त्वाग्नीमंजरीम् ।

हंसस्तदस्थोऽपि मण्डूकः पंकिलौ

मरुमरुयते हन्त निन्दित्वा कौमुदीम् ॥११९॥

4558

पुष्पिताम्रा ।—(सहास्यम्) एतेनैव प्रमाणिता सख्या मे काव्यनिर्माण-
निपुणता । वाक्येन यदस्वीकृतं कर्मणैव तद्विपरीतं निराकृतम् ।

कालिदासः ।—
कुमुदमदिरं सौरभं तनित्वा
कनकलतेव च रश्मिना स्फुरन्ती ।
अरसिकमपि मारुतं विनोद्य
विरलललाम मता हि पुष्पिताम्रा ॥१२०॥

पुष्पिताम्रा ।—(लज्जां नाटयित्वा) नाहं कविकथिता पुष्पिताम्रा ।

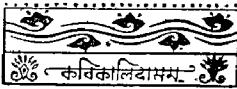
मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) पुष्पिताम्रावृत्तेन रचितेयं कविता सर्वाजनाय
महाकवे रूपहारः ।

कालिदासः ।—
गृहाण प्रीतिसंभारं मामकं पुष्पपेलावं ।
चरितार्थो भवेन्नूनं भक्तोऽयं हृष्टमानसः ॥१२१॥

पुष्पिताम्रा ।—कवीनाम् अतिभाषणद्रोपः लोकश्रुतिरेव । ऋते महाकवे रन्यः
कः क्षमोऽपेशलां चारुकर्तुम् ? जयतु कालिदासभारती विदुधमनो-
रंजनाय ।—पलायनं कृत्यैव स्थानादस्मान् स्वच्छन्दा भविष्यामि ।

वन्दते कविवरं कृतांजलि-
मालिनी गुणनिधिं सखीपतिम् ।
वन्दते ननु च मंजुभाषिणीं
माधुरीं किरति या स्मितांशुकैः ॥१२२॥

(निष्क्रान्ता)

मंजुभाषिणी ।—(विहस्य) प्रमदा यथा महाकवेर्मनीषां प्रणोदयन्ति न तथा
नरसुंगवाः । कथमीदृशः प्रभेदो दृश्यते ?

कालिदासः ।—रमणी न केवलं मानवजननी अपिच काव्यजनयित्री एव ।
सर्वं खलु रमणीयकम् उन्मेपयति सृष्टिकामनाम् । रसात्मिका
भवेन्नित्यं रसोत्साह-प्रदायिका । रसिक एव प्रेमिकः कविश्च
आ सर्जनात् । भक्तजना अपि वदन्ति स्रष्टृव्याख्याने रसो वै स इति ।

मंजुभाषिणी ।—अघटनघटनपट्टीयसी च शक्तिः । कविजनास्तु सृष्टिमूले
प्रेक्षन्ते रसमात्रं न कदापि महाशक्तिम् ।

कालिदासः ।—प्रियतमे, शक्तिमत्येव रसात्मिका न तु बलहीना । जगतः
पितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ द्वावेव सम्पदेरते प्रलयकारित्वं यदैव
नाशकारणं समुपस्थितम् ।—

या शैलनन्दिनी जगन्माता स्निह्यति मयूरेऽपि पुत्रहेतोः
सा चैव जायते महाकाली ध्वंसयति रुष्टेव सर्वजीवान् ।
सृष्टे विधायकः शिवो नित्यं यः पशुपतिः पाति कृतकविश्वं
रुद्रः सताण्डवः स एवास्ते नृसपदघातैश्च घूर्णिता दसा ॥१२३॥

मंजुभाषिणी ।—अपूर्वा हि सृष्टिलीला नटराजस्य शिवरुद्ररूपस्य !

(ततः प्रयिशति कम्पुरिका)

कम्पुरिका —क्षम्यतामियं सख्या सखीकान्तेन च । न कामये रहोव्यावृतयो
विघ्नं साधयितुं श्येनीव कपोतमिथुनस्य ।

मंजुभाषिणी ।—(सम्मितम्) प्रगल्भा जाता त्वम् अतिशयेन, कम्पुरिके !
सर्वेष्वेव कालेषु स्वागता त्वं मर्त्यासकारो ।—

क्षेममेव काङ्क्षतेऽत्र या सर्वतः सखीव्रता
 कल्पते हि नन्दनाथ मर्माहर मन्दागमः ।
 ईर्ष्यति क्व रोहिणीं नु तारांगना शशिप्रियां
 प्रोज्ज्वलापि जन्यते तु तन्मुस्मिनै मिथःप्रभा ॥१२४॥

कालिदासः ।—युवयोः मत्स्यं परममुन्दरं रोचते मे सदैव । सखि कन्पुरिके,
 त्वामृते मञ्जुभाषिण्यापि जाना नूतम् अपूर्णकला चन्द्रश्रीरिव ।

मञ्जुभाषिणी ।—(विहम्य) हला सखि शुचिन्मिते ! मद्विरहितेन कविना
 त्वन्सुनाश्रेण गम्यते हर्षनन्दनम् इति मे प्रतिभाति ।

कन्पुरिका ।—(लज्जां नाटयित्वा) नैतद् वाच्यं परिहासच्छलेनापि । क्व
 नु विदुषी लावण्यमयी विक्रमदुहिता क्व च मादृशी रूपगुणर्वचिता
 सेनानीसन्ततिः ? इन्त्थं वचनं वदसि चेद् इतो यास्यामि सद्यः ।

कालिदासः ।—अयि युवजनवन्दिते अनिन्दिते ! आत्मानं नावमन्वस्व ।—

न तन् मनोत्ररूपं तनुगतलावण्यमात्रकं यन् नारीणां
 क्षणप्रभेव मौहं जनयति जीमूतमण्डनापि प्रावृद्सु ।
 मखीजनेषु रागरिचरशुभकामेन दश्यते चेन् मानिन्या
 भवेद्लोककान्तिः प्रियसखि चित्तार्कलाङ्गिताया वै तस्याः ॥१२५॥

कन्पुरिका ।—महाकविः स्वप्रीत्या प्रतिभया च रूपगुणहीनामपि अलं करोति
 भूयिष्ठम् । याम्यामि कार्यव्यवदेशाद् अन्यत्र । गृह्णानु मे
 प्रगामम् ।

(निष्क्रान्ता)

मंजुभाषिणी ।—कविवरेण यदुक्तं—रूपहीनाया गुण एव रूपायते—न तन्
कदापि प्रीणीयाद् रमणीम् । कन्तुरिका च न कुरुष्या ।

कालिदासः ।—(सस्मितम्) केनोच्यते कन्तुरिका कुदर्शनेति । परन्तु तन्-
सौन्दर्यमुखराय मे श्रीमती मंजुभाषिणी कुप्येदिति विचिन्त्य पल्लव-
ग्राहितैव मयावलम्बिता । विचित्रं खलु प्रकृतिचिन्तं दुरवगाहं
पुरुषस्य !

मंजुभाषिणी ।—अतल्लः सिन्धुरिय प्रयालमौक्तिकपूर्णं च ।

कालिदासः ।—किं न ज्ञानं मया चिरलिप्तमुना रत्नार्थिना ? अतुलमैश्वर्यं ते,
मंजुभाषिणि, देहातीतम् आध्यात्मिकविभूतिरूपम् । मुखराण्यपि
सर्वकाव्यानि मे न शक्नुवन्ति प्रकाशयितुं विशादेन यदति निभृते
हृदयकन्दरे सुगुणमैव ।

(ततः प्रविशति दौवारिकः)

दौवारिकः ।—जयताम् ! उज्जयिनी प्रत्यागतो महाराजाधिराजो युवराजेन
तदात्मजेन च सह । उद्भ्रान्ते विजयपताका राजधान्यां सर्वत्र ।

(प्रसिद्धः)

कालिदासः ।—

प्रत्यावृतः ममरविजयो विक्रमाक्रो विशाला-
मुद्ग्रेयन्ते प्रकृतिनिवर्ह वैजयन्तो विचित्राः ।
शंखारावो ध्वनति मधुरं नृतमत्ता मगण्य-
स्मान्मन्ये पतति मग्नां पेशन्ता पुन्नवृष्टिः ॥१२६॥

मंजुभाषिणी ।—यास्यामि ऋदिति पितृसमीपम्....

(ततः प्रविशति विक्रमः)

विक्रमः ।—आगतोऽस्मि स्वयमेव ।

मंजुभाषिणी ।—स्वागतं पितः ! अपि ते सर्वांगीणं कुशलम् ?

कालिदासः ।—प्रणतोऽस्मि । अपि कुशलिनो कुमारस्कन्दौ ?

विक्रमः ।—वाढम् ! सर्वे कुशलिनो वयम् ।

मंजुभाषिणी ।—क्षीणदेहो जातन्मातो देदीप्यमानस्तु कृशानुवत् ।

विक्रमः ।—(विहस्य) जाते, रणप्रयासो न कल्पते मेद्वृद्धये । परन्तु भुजौ मे चलवत्तरौ संजातौ । प्रौढिर्न वायते मां विन्दुमात्रमपि ।

(उपविशति)

उपविशत युवाम् ।

(तौ तथा कुरुतः)

(सस्मितम्) कीदृशी महाकवेः काव्यविजयवार्ता ?

मंजुभाषिणी ।—रघुवंशाख्यं महाकाव्यं पूर्णतां यास्यति सत्यरमेव ।

विक्रमः ।—परमम् आनन्दितोऽस्मि ।

कालिदासः ।—महाराजस्य दिग्विजय एव रघुविजयरूपेण वर्णितः ।

विक्रमः ।—अहो भूयिष्ठा वृत्तिर्लब्धा भया । कुमारसम्भवे मत्पुत्रस्य कुमारस्य कृत उल्लेखः । मेघदूते च पौत्रस्य स्कन्दस्य स्थानप्राप्तिः काव्य-

कौशलेन । विक्रमोर्वशीयस्य नाम स्वयम् अधिवसामि । कालिदासस्य
कृपया सर्वेऽपि वयम् अमृतत्वं लभेमहि ।

कालिदासः—इदंशतचनं ममापराधं जनयेत् । देवस्यैव दाक्षिण्येन
कृतार्थोऽस्मि मन्दः कवियशःप्रार्थी । प्रांशुलभ्ये फले उद्धाहु र्वांमन
इव गच्छेयमुपहास्यताम् । परन्तु भवतः सौजन्याद् आतिथेयत्वाच्च
वचसमुत्क्रोर्णे मणौ सूत्रम्य गतिरिव मुकरा सम्पन्ना मे
काव्ययात्रा ।

विक्रमः—द्रागेव पठिष्यामि रघुवंशं त्वया मंजुमापिष्या . . . सह ।
नास्ति व्याकरणविभीषिका तथालंकारविकृतिः छन्दस्सर्वस्वना वा
कस्मिंश्चिदपि काव्ये तव । स्वभावज्ञकवित्वं ते दुरूहाचातुरीं
नापेक्षते ।

कालिदासः—सर्वथा कृपाप्राप्तः अधमोऽयं जनः ।

सौरार्चिर्भयो विदरति मग्निं स्नेहायुष्यं
पन्नो मे ताप्यो नृपतिदुहित्वा त्वाहेवान्तेः ।
रत्नानि प्रीत्या मदसि च सदा संभाषन्ते
चित्रं नान्यत्र स्फुरति मम धेनु काव्यादर्शः ॥१२७॥

विक्रमः—सख्यीकृता त्वया विधिदत्ता शक्तिः । कवित्वं सहजातमेव न
तु कष्टार्जितम् । मयशास्त्रज्ञाने च त्वं पण्डितश्रेष्ठान् अपि
अतिक्रामसि स्त्रीलया । आर्यसंस्कृतो वर्णोक्त्यं महदालेख्यं प्रस्तुटमेव
तव काव्यनिदुरग्ने ।—

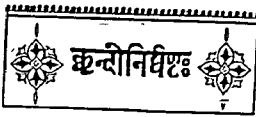
जम्बुद्वीपे रविकरयुते स्थीयते यावदुच्यं
यावद्भोक्तैः कथमपि न वा हीयते देवभाषा ।
तावन्नूनं निखिललसको वर्तते कालिदास-
श्चन्द्रापत्यं निवसति यदि स्नेहदो विक्रमार्कः ॥१२८॥

कालिदासः ।—पुनरपि मामपराधयते गुप्रवंशचूडामणि र्मम च गोप्ता ।
चन्द्रेण रक्षितं कुलं तव, गुप्तश्च चन्द्रो विक्रमार्कस्य प्रखरार्केण ।
अथवा चन्द्रः स्वयं रक्षितो यस्य ललाटे तन्महादेवस्य प्रतिमो
महाराजो विक्रमः कुमारजनकः । भवन्स्नेहधन्योऽहं कृतक-
तनयः । मञ्जुभाषिणि, त्वमपि धन्या जाता पितृस्नेहेन
तातमहिम्ना च ।

मञ्जुभाषिणी ।—अथ किम् । प्रेष्टा सुताहं पितु वात्सल्य-कल्पद्रुमस्य ।
धन्याप्यहं महाकवे र्धर्मपत्नी शिष्या च निस्तपन्ना
साहित्यसंगीतकलासु ।

वीरेन्द्रसुताहं वन्द्या जननी मे
भ्राता जितशत्रुः श्रेष्ठं च विशाला ।
पत्नी कविजिष्णोः प्रेम्णा चिरतृप्ता
धन्यं मम जन्म क्रान्ति हिं सुधन्या ॥१२९॥

विक्रमः ।—पुत्रादपि प्रियतर वन्स कालिदास, किं ते पुनः प्रकान्यम्
उपहरिष्यामि ?

(* तारकाचिह्नितानि वृत्तानि ग्रन्थकारकृतानि)

श्लोकांकः		वृत्तम्
उन्मर्गः	....	विचित्रा *
मांगलिकी	....	स्रग्धरा
चित्रासौ	....	स्रन्विगी
१	....	निर्मात्यम् *
३	....	कट्टोलिनी *
५	....	मंजुम्वना *
६	....	वेगुम्वना *
१०	....	शशिच्छला
११	....	वसन्ततिलका
१२	....	रुचिरा
१३	....	कलहंसः
१४	....	सुवदना
१५	....	शान्तनुतिः *
१७	....	जलोद्धतगतिः
१८	....	मृगमदः *
१९	....	शुभेन्दुभा *
२०	....	मणिद्रीपः *
२१	....	वंशन्तनिनम्
२२	....	वप्रक्रीडा *
२३	....	खंजक्रान्ता *
२४	....	पृथुपद्मी *
२५	....	जलतरंगः *
२६	....	शम्पास्मितम् *
२७	....	मत्तमयूरी
२८	....	नीलांजना *

कालिदासः ।—अतःपरं किं नु प्रेयः स्यात् ? इदमस्तु तथापि—
(भरतवाक्यम्)

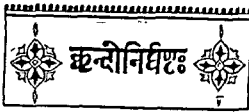
नित्यं व्याप्रियतां प्रजाजनहिते धर्मव्रतो भूपतिः
विद्वांसः परमाः प्रकीर्णयरास्तो यच्छन्तु नृभ्यः श्रुतम् ।
पीत्वा वाक्यरसं प्रकाममनितां काव्यप्रियौ जल्पती
भूयासुः सुखिताः प्रसन्नमतयस्ते यैश्च पुष्यं खेतम् ॥१३०॥

—इति सप्तमोऽङ्क उपसंहारो नाम—

—(यदनिकापातः)—

=समाप्तमिदं कविकालिदासाख्यं नाटकम्=

(* तारकाचिह्नितानि वृत्तानि ग्रन्थकारकृतानि)

श्लोकांकः

वृत्तम्

उत्सर्गः	....	....	विचित्रा *
मांगलिकी	....	....	स्वधरा
चित्रासंगे	....	....	स्त्रविणी
१	....	....	निर्माल्यम् *
३	....	....	कञ्जोलिनी *
५	....	....	मंजुम्वना *
६	....	....	वेणुस्वना *
१०	....	....	शशिकला
११	....	....	वसन्ततिलका
१२	....	....	रुचिरा
१३	....	....	कलहंसः
१४	....	....	सुवदना
१५	....	....	शान्तनुतिः *
१७	....	....	जलोद्धतगतिः
१८	....	....	मृगमदः *
१६	....	....	शुभेन्दुभा *
२०	....	....	मणिदीपः *
२१	....	....	वंशस्तनितम्
२२	....	....	वप्रक्रीडा *
२३	....	....	रंजक्रान्ता *
२४	....	....	पृथुपद्मी *
२५	....	....	जलतरंगः *
२६	....	....	शम्पास्मितम् *
२७	....	....	मत्तमयूरी
२८	....	....	नीलांजना *

श्लोकांकः

पुस्तम्

६३	....	....	मेघदुन्दुभिः *
६४	....	....	निर्गारिणी *
६५	....	....	विलापिनी *
६६	....	....	मध्यभामा
६७	....	....	प्रहरणकलिका
६८	....	....	जयन्तिहा *
६९	....	....	तोदकम्
७०	....	....	मन्दाक्रान्ता
७१	....	....	भुजंगप्रयातम्
७३	....	....	वैजयन्ती *
७४	....	....	चित्ररेखा *
७६	....	....	मदालसा *
७७	....	....	रंष्वितम् *
७८	....	....	शुचिस्मिता *
८०	....	....	शादूँलविक्रीडितम्
८१	....	....	चाम्बेवल्डः *
८२	....	....	प्रहर्षिणी
८३	....	....	लीलालान्यम् *
८६	....	....	सुरंजना *
८७	....	....	करभगतिः *
८९	....	....	भ्रमरविलसितम्
९०	....	....	सुमूर्धना *
९२	....	....	रान्वारावः *
९३	....	....	मृगांगला *
९४	....	....	सूगकम्
९६	....	....	मंजुभापिणी
९७	....	....	संजयका *
९९	....	....	सन्दीपनम् *

श्लोकांक

वृत्तम्

२६	....	....	कलकाष्ठी *
३०	....	....	संमादिनी *
३१	....	....	मेघविस्फूर्जिता
३२	....	....	चित्रम्
३३	....	....	मंजुभाषिणी
३४	....	....	यैश्वदेवी
३५	....	....	पंचचामरम्
३६	....	....	मणिमध्या
३७	....	....	शालिनी
३८	....	....	ब्रह्मरूपम्
३९	....	....	स्मेरानना *
४०	....	....	कुसुमलतावेष्टिता
४२	....	....	शार्ङ्गललितम्
४४	....	....	मधुञ्जन्दा *
४५	....	....	मत्तमयूरी
४६	....	....	रसोर्मिका *
४८	....	....	चम्पककल्हिका *
५०	....	....	मंजीरम् *
५१	....	....	गीतिक्रमा *
५२	....	....	इन्द्रवज्रा
५३	....	....	मालिनी
५४	....	....	चन्द्रवर्त्म
५६	....	....	उपजातिः
५७	....	....	रुचिरा
५८	....	....	चलोर्मिका *
५९	....	....	मन्दाक्रान्ता
६१	....	....	मंजरिता *
६२	....	....	मुरसा

श्लोकांकः

३३ .....
 ३४ .....
 ३५ .....
 ३६ .....
 ३७ .....
 ३८ .....
 ३९ .....
 ४० .....
 ४१ .....
 ४२ .....
 ४३ .....
 ४४ .....
 ४५ .....
 ४६ .....
 ४७ .....
 ४८ .....
 ४९ .....
 ५० .....
 ५१ .....
 ५२ .....
 ५३ .....
 ५४ .....
 ५५ .....
 ५६ .....
 ५७ .....
 ५८ .....
 ५९ .....
 ६० .....
 ६१ .....
 ६२ .....
 ६३ .....
 ६४ .....
 ६५ .....
 ६६ .....
 ६७ .....
 ६८ .....
 ६९ .....
 ७० .....
 ७१ .....
 ७२ .....
 ७३ .....
 ७४ .....
 ७५ .....
 ७६ .....
 ७७ .....
 ७८ .....
 ७९ .....
 ८० .....
 ८१ .....
 ८२ .....
 ८३ .....
 ८४ .....
 ८५ .....
 ८६ .....
 ८७ .....
 ८८ .....
 ८९ .....
 ९० .....
 ९१ .....
 ९२ .....
 ९३ .....
 ९४ .....
 ९५ .....
 ९६ .....
 ९७ .....
 ९८ .....
 ९९ .....
 १०० .....

पृष्ठम्

..... मेघदुन्दुभिः *
 ..... निर्मरिणी *
 ..... विद्यापिनी *
 ..... मध्यशाना
 ..... प्रहरणकलिका
 ..... जयन्तिका *
 ..... तोटकम्
 ..... सन्दाक्रान्ता
 ..... भुजंगप्रयातम्
 ..... वैजयन्ती *
 ..... चित्ररेखा *
 ..... मद्रालसा *
 ..... रंरंष्यितम् *
 ..... शुचिस्मिता *
 ..... शार्दूलविक्रीडितम्
 ..... चास्रवेलः *
 ..... प्रहर्षिणी
 ..... लीलालाम्यम् *
 ..... सुरजना *
 ..... करमगतिः *
 ..... भ्रमरविलसितम्
 ..... मुमुर्क्षना *
 ..... शंभारावः *
 ..... मृगांगना *
 ..... तूगम्
 ..... मंजुभाषिणी
 ..... संजयका *
 ..... सन्दीपनम् *

श्लोकांकः

वृत्तम्

१००	....	....	वीथिवृत्तम् *
१०१	....	....	शिखरिणी
१०२	...	....	चित्रलेखा
१०३	....	....	मधुक्षरा *
१०४	...	....	द्विन्दोला *
१०५	...	....	सुनन्दा *
१०७	...	....	शाङ्गनादः *
१०८	....	....	क्रौञ्चीरुतम् *
१०९	....	....	रसोद्दासः *
११०	...	....	उपजातिः
१११	...	....	नर्मवर्त्म *
११२	...	....	शंरुणितम् *
११३	..	....	रुचिरा
११४	..	....	पम्पाप्लुतम् *
११६	...	....	रम्यचारिणी *
११७	....	....	मोहनीयम् *
११९	....	....	व्यंगगतिः *
१२०	.	....	पुष्पिताग्रा
१२२		....	रयोद्धता
१२३		..	शंकरताण्डवम् *
१२४	...	....	सुमितास्या *
१२५	..	....	श्लथचरणा *
१२६	....	....	मन्दाक्रान्ता
१२७	....	....	मिलिताक्षरा *
१२८		....	मन्दाक्रान्ता
१२९		....	मणिमाला
१३०		....	शादूलविक्रीडितम्

